

Metoder för kulturmiljöanalys

Anna Rodin

**Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i
Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program**

15 hp

**Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet**

2009:20

Metoder för kulturmiljöanalys

Anna Rodin

Handledare: Krister Svedhage

Kandidatuppsats, 15 hp
Bebyggelseantikvariskt program
Lå 2008/09

Program in Integrated Conservation of Built Environments
Graduating thesis, BA/Sc, 2009

By: Anna Rodin
Mentor: Krister Svedhage

Methods for cultural environment analysis

ABSTRACT

Questions concerning the Cultural Heritage must be integrated in social planning. Therefore there is a need for adequate methods for cultural environmental analysis, to receive knowledge that is relevant in an integrated conservation. The thesis is a review of methods for cultural environmental analysis and discusses the qualifications necessary for a method in order to receive adequate information as well as it discusses what kind of information to be considered relevant. The thesis also analyzes a specific method for cultural environmental analysis in order to exam if it has got the qualifications concluded as necessary if it is to be used in an integrated conservation. The conclusion is that a method for cultural environmental analysis should collect information about the entire environment (integrated information about nature and culture, in a historical perspective and how it is today), about social structures, physical remains (buildings etc) and what the collected information tell about the history of the studied area, as well as what is important in the landscape of today. Information about how the environment should be treated in the future is also of importance. To receive adequate information it is necessary that the method can analyze the visual aspects of the contemporary landscape as well as the environment as a whole (nature and culture), that it can put focus on certain aspects of the environment (due to specific needs of knowledge), that the method is flexible in scale (detailed etc) as well as in what kind of environments it can be used. It must also make possible that the information collected is connected to possible changes in the future. The conclusion about the specific method analyzed in the thesis is that it fulfills the requirements that are considered to be of importance in an integrated conservation.

Title in original language: Metoder för
kulturmiljöanalys
Language of text: Swedish
Number of pages: 60
Keywords: Method, Methods, Cultural
environment analysis, Landscape analysis,
Conservation

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	1
1.1 Bakgrund	1
1.2 Problemformulering	2
1.3 Frågeställningar	3
1.4 Syfte	4
1.5 Mål	4
2. METOD OCH MATERIAL	5
2.1 Avgränsningar	5
3. METODER FÖR KULTURMILJÖANALYS – <i>En överblick</i>	6
3.1 Analystraditioner	6
3.1.1 Naturvetenskaplig tradition	6
3.1.2 Konsthistorisk tradition	6
3.1.3 Visuell tradition	6
3.1.4 Strukturalistisk tradition	6
3.1.5 Dekonstruktivistisk tradition	6
3.1.6 Fenomenologisk tradition	7
3.2 Analysmetoder	7
3.2.1 Stedsanalyser	7
3.2.2 Ortsanalys	9
3.2.3 DIVE	10
3.2.4 Det visuella	11
3.2.5 Kulturhistorisk värdering av bebyggelse	11
3.2.6 Kartöverlägg	12
3.2.7 Karaktärsdrag och bebyggelsemönster på landsbygden	13
3.2.8 Karaktärsdrag och bebyggelsemönster i tätorter	14
4. METODER FÖR KULTURMILJÖANALYS – <i>Datafångst och egenskaper</i>	16
4.1 Kulturmiljöunderlag och kulturmiljöbeskrivning	16
4.2 Datafångst och egenskaper	17
4.2.1 Datafångst	17
4.2.2 Egenskaper	18
4.2.3 Sammanfattning	19
4.3 Eventuella brister i metoder	20
5. PRESENTATION AV AKT LANDSKAPS METOD	22
5.1 AKT Landskap	22

5.2 AKT Landskaps metod	22
5.2.1 Bakgrund	22
5.2.2 Metodbeskrivning	24
5.3 Avgränsningar och tillämpning av metoden i fallstudien	30
5.4 Fallstudieområdet	30
6. SLUTDISKUSSION	31
6.1 AKT Landskaps metod	31
6.2 Metoder för kulturmiljöanalys inom ramen för en integrerad kulturmiljövård	32
7. SAMMANFATTNING	33
8. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	35
8.1 Otryckta källor	35
8.1.1 E-Post	35
8.2 Tryckta källor och litteratur	35
8.2.1 Litteratur	35
8.2.2 Internetreferenser	35
9. ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING	37
10. BILAGA	37

1. INLEDNING

1.1 BAKGRUND

I propositionen *Kulturarv – kulturmiljöer och kulturföremål* från 1998 fastslås att begreppet kulturmiljö kan beskrivas som det samlade uttrycket för människans materiella och immateriella påverkan på den omgivande miljön. På senare tid har sambandet mellan kultur, kulturarv och utveckling generellt fått en ökad betydelse. Samtidigt har kulturmiljön kommit att betraktas som värdefull för den lokala och regionala identiteten liksom för utvecklingen av områden. Kulturmiljön har även i miljöarbetet fått en roll som resurs i arbetet mot ett långsiktigt, hållbart samhälle.

Kulturvärden har i lagstiftning samt i andra dokument tilldelats en starkare position vilket i sin tur medfört till att kommunerna i högre grad har krav på sig att inventera, redovisa och ta ställning till kulturvärden vid planarbete och tillståndsprövning. Kulturmiljöunderlagen utgör här ett arbetsredskap för att kunna hantera dessa frågor och fysisk planering är att uppfatta som ett strategiskt instrument för hur kulturmiljöfrågorna behandlas.

Under 1990-talet kom miljöfrågorna att stå i fokus i flera sammanhang. Sverige åtog sig bl a internationella förpliktelser i och med FN-konferenserna om miljö i Rio de Janeiro 1992 (Agenda 21) och mötena om boende- och bebyggelsefrågor i Istanbul (Habitat) 1996. Europeiska unionens medlemsländer skrev dessutom under det nya Amsterdamfördraget 1997, ett fördrag där hållbar utveckling utgjorde ett centralt miljömål. Betydelsen av hållbar utveckling står i detta sammanhang för en utveckling där dagens behov inte skall uppfyllas på kommande generationernas bekostnad.

I Sverige samlades 1999 den övervägande delen av tidigare miljö- och hälsolagstiftning i Miljöbalken. Lagar som införlivades var exempelvis naturvårdslagen, miljöskyddslagen, vattenlagen och naturresurslagen. I Miljöbalken anges bl a att värdefulla natur- och kulturmiljöer skall skyddas och vårdas liksom att mark, vatten och fysisk miljö skall nyttjas på så vis att en god hushållning, utifrån ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt tillgodoses. Miljöbalken tar också upp skyddet av riksintressen vilket är av relevans för kulturmiljövärden och vidare ger balken möjlighet att meddela skydd genom kultur- och naturreservat.

Att kulturarvet ingår i vad som uppfattas som det hållbara samhället är ett faktum. För att tillgodose dessa värden krävs att samhällets olika aktörer tar hänsyn till kulturvärden i sin verksamhet vilket i sin tur ställer krav på kännedom beträffande hur kulturvärden kan utvecklas samt kunskap om metoder för hur en varsam och kulturmedveten förändring kan se ut.

I miljöpropositionen 1997/98:145 *Svenska miljömål. Miljöpolitik för ett hållbart Sverige* betonas att städer, tätorter och annan bebyggd miljö skall utgöra en god och hälsosam livsmiljö och vidare medverka till en god regional och global miljö där natur- och kulturvärden skall tas tillvara. De, av riksdagen antagna, *16 miljö kvalitetsmålen* skall

tillsammans med övriga nationella mål vara vägledande vid fysisk planering och samhällbyggande.

I Plan- och Bygglagen infogades dessutom 1996 nya mål beträffande de allmänna intressen som skall beaktas vid beslutsfattande. Ett syfte med det var att natur- och kulturlandskapet samt den byggda miljön skall förvaltas och utvecklas så att målet om en hållbar utveckling kan uppfyllas. Ändringarna i lagen medverkade till att miljöfrågornas och kulturvärdenas roll i samhällsplaneringen stärktes. Inte bara utveckling av bebyggelse skall beskrivas utan det skall också redovisas hur den befintliga miljön och det redan byggda skall tas tillvara. Kommunernas planeringsunderlag skall belysa värden och kvaliteter hos den befintliga bebyggelsen och dess värden skall redovisas så förstående, dels för enstaka objekt eller miljöer ges, men också för de sammanhang vilka de är en del av (Persson & Westerlind, 2000).

I Agenda Kulturarvs programförklaring från 2004 fastslås att de aktuella frågorna för framtiden handlar om mångfald, delaktighet samt hållbarhet. För kulturvården innebär detta bl a att man skall samarbeta såväl internationellt som nationellt med att integrera bevarandefrågor med miljömässiga, ekonomiska och sociala aspekter (Internetreferens 1).

Kulturarvsfrågor skall således vara integrerade i samhällsplaneringen. För det krävs att det finns relevanta kunskapsunderlag för beslut. Underlagen kan dock se mycket olika ut och det finns inga formella krav på hur de skall vara utformade utan istället arbetas de fram utifrån mer eller mindre rådande och etablerad praxis (Lisitzin & Blix, 1996). I miljömålsarbetet, där *God bebyggd miljö* utgör ett av målen, har det bl a uppmärksammats att det finns ett behov av förbättrade och nationellt heltäckande kunskapsunderlag i form av kulturmiljöanalyser och inventeringar över bebyggelse som är värdefull utifrån ett kulturarvsperspektiv (Internetreferens 2).

En integrerad kulturmiljövård kräver metoder för att ta fram kunskap som kan utgöra relevanta underlag inom samhällsplaneringen. Tidigare studier fastslår dock att man inom kulturarvssektorn ofta arbetar mer utifrån tradition liksom att det fortfarande finns ett behov av att utarbeta metoder som uppfyller kraven på en integrerad kulturmiljövård (Se bl a Lisitzin & Blix, 1996 samt Karlsson, 2008).

Det är därför intressant att undersöka vilka metoder som finns tillgängliga för kulturmiljövården i arbetet med att uppfylla kraven på adekvata kunskapsunderlag samt att belysa vad som krävs av en metod för att den skall utgöra ett relevant arbetsredskap inom ramen för en integrerad kulturmiljövård.

1.2 PROBLEMFÖRMULERING

Kulturarvsfrågor skall vara integrerade i samhällsplaneringen vilket ställer krav på att det finns metoder för att ta fram relevanta kunskapsunderlag. Tidigare studier fastslår dock att det fortfarande finns ett visst behov av att utarbeta metoder för att ta fram kunskapsunderlag i form av kulturmiljöanalyser och inventeringar av den bebyggelse i landet som är att betrakta som värdefull utifrån kulturarvsaspekter. Att belysa vilka metoder som

finns tillgängliga inom kulturvården vad beträffar framtagandet av relevanta kunskapsunderlag samt vad som krävs av en metod för att den skall utgöra ett, för kulturvården, bra arbetsredskap är därför intressant att studera.

Länsstyrelsen i Örebro län har gett konsultföretaget AKT Landskap i uppdrag att utveckla en metod för karaktärisering av bebyggelse och landskap i Bergslagens vardagslandskap inom ramen för projektet "Bergslagsbygd i förändring". Metoden lägger särskilt stor vikt vid hur sociala strukturer kan avläsas i landskap och bebyggelse, vilket var en av de egenskaper länsstyrelsen efterfrågade. Vidare är metoden bl a tänkt att användas vid framtagande av kunskapsunderlag i samband med fysisk planering. Riksantikvarieämbetet har tidigare utarbetat en modell för karaktärisering av bebyggelse och bebyggelsemönster utanför tätorter och städer. Modellen presenterar också ett koncept för uppföljning av bebyggelsemålen i miljömålsarbetet. Den kvantitativa metodens syfte är att dokumentera och följa förändringar av regionala karaktärsdrag och bebyggelsemönster och den är tänkt att användas vid framtagande av kulturmiljöunderlag inför planeringsprocesser och dess fokus är landskapets helhet och komplexitet samt bebyggelsens allmänna mönster (Internetreferens 3).

De två metoderna diskuterades då jag under vårterminen 2009, inom ramen för utbildningen till bebyggelseantikvarie, praktiserade på Länsstyrelsen i Örebro län. Mitt "uppdrag" under praktiken var bl a att medverka till framtagandet av ett kunskapsunderlag till en kulturreseutredning. Jag skulle bidra genom att göra en inventering av bebyggelsen i den bergsmansby som var aktuell för utredningen. Ett önskemål var också att AKT Landskaps metod skulle tillämpas för studien. Jag tog också del av Riksantikvarieämbetets metod och diskussioner fördes beträffande vilka aspekter av bebyggelsen och landskapet som är av relevans för kulturvården. Vad skall ett kunskapsunderlag "berätta" om kulturmiljöer? Vad är intressant att belysa?

1.3 FRÅGESTÄLLNINGAR

Min ambition är att undersöka AKT Landskaps modell som metod, hur den fungerar, vilka aspekter av kulturmiljön den behandlar och lyfter fram samt om den erbjuder ett alternativ till andra metoder. Huvudfrågorna besvaras med hjälp av följande frågor:

- Vilka metoder för kulturmiljöanalys används/finns tillgängliga idag inom kulturmiljövården?
- Vilka ämnen/discipliner/grupperingar har stått bakom utformningen av idag använda/tillgängliga metoder?
- Vilken typ av data skall en analysmetod fånga upp som är viktiga för förståelsen av kulturmiljön i ett studerat område? Vilka egenskaper bör en metod ha för att möjliggöra detta?
- Brister idag använda/tillgängliga metoder i något avseende i relation till nödvändig datafångst?
- Hur ser en kulturmiljöanalys enligt AKT Landskaps metod ut? Utgår den från några förebilder?
- Vilka kompetensområden besitter AKT Landskap?

- Vilken erfarenhet har AKT Landskap av kulturmiljöanalys?
- Vilken typ av frågor besvarar analysmetoden?
- Bidrar den till ett relevant kunskapsunderlag för kulturmiljövården?
- Går den att tillämpa på nationell basis? Är den relevant för kulturmiljövården utom regionen?

1.4 SYFTE

Uppsatsen har följande syften:

Att ge en överblick över tillgängliga/använda metoder för kulturmiljöanalys.

Att undersöka AKT Landskaps modell som metod, bl a utifrån en fallstudie som utgör en del av en utredning om inrättande av kulturresevat (Se bilaga).

Att diskutera metodens användbarhet för att ta fram kunskapsunderlag för kulturmiljövård och samhällsplanering.

Att diskutera rimligt/nödvändigt kunskapsinnehåll i kulturmiljöanalyser.

1.5 MÅL

Uppsatsens mål är att bidra till en diskussion kring metoder för kulturmiljöanalys i praxisorienterade arbetsuppgifter.

2. METOD OCH MATERIAL

Uppsatsen är delvis av explorativ karaktär då delar av den innebär en prövning av en metod utifrån en diskussion om analysmetoder och relevanta kulturmiljöunderlag inom ramen för en integrerad kulturmiljövård.

Metoden för den del av uppsatsen som är en diskussion om metoder för kulturmiljöanalys utgörs av en litteraturstudie där ett urval av tidigare rapporter och studier får utgöra källmaterial för att sedan användas som underlag för diskussion och slutsatser.

En del av uppsatsens fokus är att undersöka AKT Landskaps metod varför metodbeskrivningen också utgör källmaterial. För att kunna placera AKT Landskaps modell i en vidare kontext, med andra metoder, relateras den till metoddiskussionen.

Metodiken i fallstudien följer AKT Landskaps metodupplägg för analysmodellen. Källmaterialet bygger på tidigare sammanställningar av arkivmaterial, litteratur samt på en egen utförd empirisk undersökning i form av en inventering och karaktärisering. Det huvudsakliga syftet med fallstudien är att lyfta fram och belysa resultatet av AKT Landskaps analysmetod. Därför anser jag att det inte finns något behov av att själv inhämta relevant arkivmaterial utan tidigare undersökningar utgör ett fullgott källmaterial för studiens ändamål.

2.1 AVGRÄNSNINGAR

En egen utförd undersökning beträffande vilka metoder för kulturmiljöanalys som används/finns tillgängliga inom kulturmiljövårderna idag hade varit intressant att genomföra, särskilt då vissa av de rapporter som används i uppsatsen sammanställdes vid mitten av 1990-talet samt början av 2000-talet. Inom ramen för denna studie har detta dock inte varit möjligt och då tidigare litteratur och rapporter ändå ger en relativt bra bild av vilka metoder som finns och används anser jag ändå att underlaget går att tillämpa för uppsatsens syfte.

AKT Landskaps metod granskas i uppsatsen i sin helhet, men i fallstudien tillämpas endast den del av metoden som är relevant för framtagandet av det kunskapsunderlag som Länsstyrelsen i Örebro län efterfrågar. Fallstudien utgör därför en bilaga då den till viss del faller utanför det område som är huvudsakligt fokus i uppsatsen. Syftet med att ändå ha med delar av fallstudien, men som bilaga, är att belysa vilken typ av kunskapsunderlag AKT Landskaps metod fångar upp.

De metoder som redovisas och diskuteras i uppsatsen utgörs vidare av analysmetoder som helt eller delvis är avsedda att användas vid framtagande av kulturmiljöunderlag och kunskapsunderlag i samband med samhällsplanering.

3. METODER FÖR KULTURMILJÖANALYS – *En överblick*

3.1 ANALYSTRADITIONER

Schibbye och Pålstam (2001) har sammanställt rapporten *Landskap i fokus – Utvärdering av metoder för landskapsanalys*. Den typ av landskapsanalyser som är i fokus i rapporten utgörs av analyser som kan användas i planerings- och beslutsprocesser. De metoder som idag används härrör från olika traditioner och har därmed olika kunskapssyn.

3.1.1 NATURVETENSKAPLIG TRADITION

I den **naturvetenskapliga** traditionen ligger fokus främst på att genom rationella analyser av, i huvudsak naturgeografiska och ekologiska data, komma fram till en bild av vad olika delar av landskapet bäst kan användas till och vilka olika värden som kan konstateras i landskapet. I de metoder som idag används ingår de naturvetenskapliga analyserna ofta som en del.

3.1.2 KONSTHISTORISK TRADITION

Kulturminnesvården har främst arbetat inom en **konsthistorisk** tradition. Bebyggelsens utformning, arkitektens intentioner och tiden då bebyggelsen skapades studeras för att få en bild av de generella dragen för perioden. Analysen används sedan ofta för att fastslå bevarandevärden hos bebyggelsen och stadsdelar samt för att ge riktlinjer för hur ny bebyggelse kan anpassas till den gamla. Fokus ligger på att skapa en helhet mellan ny och gammal bebyggelse och den konsthistoriska analysen är ofta kopplad till andra visuella analysmetoder.

3.1.3 VISUELL TRADITION

De **visuella** analyserna har, liksom de ovan nämnda analystraditionerna, en lång historia. Fokus för dessa är det visuellt observerbara fenomenen samt att kartlägga estetiska kvaliteter i omgivningen. Området betraktas som en bild och beskrivs med begrepp som skala, struktur, rumslighet, rumsavgränsningar, stråk och landmärken. De visuella analyserna ger, till skillnad från de konsthistoriska, ingen historisk bakgrund till varför det ser ut som det gör eller hur platsen har förändrats över tid.

3.1.4 STRUKTURALISTISK TRADITION

Inom den **strukturellistiska** traditionen är syftet att, genom olika metoder, beskriva arkitekturens inre logik. Analyserna gäller främst bebyggda miljöer och fokus ligger på att försöka förklara platsens utformning, inte att bedöma eller värdera den. Undersökningen syftar till att beskriva en ords strukturella drag och även till att beskriva dess historiska utveckling.

3.1.5 DEKONSTRUKTIVISTISK TRADITION

Inom den **dekonstruktivistiska traditionen** är analysens fokus att kartlägga strukturer som ligger över varandra samt hur de stöter samman och påverkar varandra. I dessa mötesplatser antas nya möjligheter uppstå. Den dekonstruktivistiska analysen påvisar därmed tydliga drag av den strukturellistiska.

3.1.6 FENOMENOLOGISK TRADITION

Den **fenomenologiska** analysen är relativt ny och fokuserar på tolkandet av platsidentitet, hur människor brukar en plats och hur platsen uppfattas som en helhet. Helheten består både av naturliga och av människan skapade delar och analysens fokus är att tolka detta samspel.

Enligt rapporten utgör vetenskaplig tradition ingen avgörande faktor när det gäller hur framgångsrik en metod är för att ge betydelse åt natur- och kulturmiljösektorns värderingar i olika projekt. Dock menar Schibbye och Pålstam att den vetenskapliga traditionen en metod hör hemma i spelar roll för analysen såtillvida att den påverkar vilka frågor som ställs samt i vilken mån man involverar andra i bedömningar. Hur vi ser på landskapet, vad vi ser, hur vi uppfattar att landskapet skall användas, dess värden och vår syn på förändring kan, enligt Schibbye och Pålstam, påverkas av analystraditionen. I följande avsnitt anges endast analystradition för de metoder som ingick i Schibbye och Pålstams studie.

3.2 ANALYSMETODER

Nedan följer en beskrivning av använda och tillgängliga analysmetoder.

3.2.1 STEDSANALYSER

Stedsanalysen har, i Skandinavien, varit en av de mest använda metoderna för att analysera bebyggd miljö (Karlsson, 2008). Metoden utvecklades i Norge under början av 1990-talet och ordet sted översätts med plats/ort. Orsaken till utarbetandet av metoden låg i uppfattningen att de norska tätorterna förfults samt att de mist sin identitet och karaktär. I syfte att förbättra orterna utvecklades stedsanalysen och Miljöverndepartementet gav 1993 ut en handbok för hur analysverktyget kunde användas. I boken anges ingen bestämd modell utan den presenterar sex metoder för hur framtagandet av kulturmiljöunderlag kan gå till. De sex metoderna är:

- Natur- och landskapsanalys
- Kulturmiljöanalys
- Kommunatlas (SAVE)
- Estetisk byform
- Kvalitativ stedsanalys
- Realistisk byanalys (Schibbye & Pålstam, 2001)

Metoderna hör till olika analystraditioner men oavsett vilken metod som väljs för att ta fram underlag bör en stedsanalys innehålla följande teman: *Natur och landskap, historisk utveckling, bebyggelsens organisering samt byggnader och enskilda element* (Karlsson, 2008).

Natur- och landskapsanalysen syftar till att studera landskapet både som natur, form och kultur. I analysen är ambitionen att beskriva dessa aspekter som en helhet. Den fokuserar på obebyggda eller glest bebyggda områden i landskapet och beskriver sällan själva bebyggelsen. Natur- och landskapsanalys är ett viktigt kunskapsunderlag i de flesta stedsanalyser och utgör ofta en komplettering till andra analysmetoder. Exempelvis får

bebyggelse analyseras med andra verktyg. Centrala begrepp som används för att lyfta fram landskapets meningsbärande delar är rumsstruktur, skala, enhetliga områden, övergångszoner/gränser mellan enhetliga områden samt speciellt viktiga element/landmärken. Analysmetoden har sin tradition inom landskapsarkitekturen och fokuserar mycket på det visuella men förståelse för historien och dynamiken i landskapet har också en central roll. En annan viktig aspekt av metoden är att de visuella och meningsbärande sidorna av landskapet kan analyseras tillsammans med ekologiska aspekter. Natur- och landskapsanalysen är mycket använd och är närmast att betrakta som ett samlingsnamn för ett flertal olika analyser. Metoden hör hemma både i den naturvetenskapliga och i den visuella analystraditionen.

Kulturmiljöanalysen ger ett kunskapsunderlag som kan användas både vid frågor om bevarande och som underlag för hur ny bebyggelse skall anpassas till befintliga miljöer. Analysen syftar till att beskriva en Orts historiska utveckling i fysisk form för att kunna avgränsa och utveckla kulturminnen och kulturmiljöer av särskilt värde. I analysen görs en skillnad mellan egenskaper och kriterier. Egenskaper utgörs av kunskapsvärden, upplevelsevärden och bruksvärden medan kriterierna för att beskriva värde indelas i representativitet, sällsynthet/ålder, homogenitet/variation, tidsbild/tidsdjup samt autenticitet. Analysen ger en förståelse för kulturmiljön genom insikt om dess historiska utveckling och hur den brukas idag. Genom analysen kan den fysiska miljön och platsens fysiska form värderas utifrån ett historiskt perspektiv. Kulturmiljöanalysen kommer ur den konsthistoriska traditionen och tycks inte användas särskilt frekvent.

Kommunatlas eller SAVE (Survey of Architectural Values in the Environment) är en dansk analysmetod, utvecklad av Miljöministeriet i Danmark. Metoden används för att hitta bevarandevärda byggnader och baseras på arkitektoniska och historiska värderingar. Dess främsta användningsområde är att få fram vilka miljöer och byggnader som bör skyddas i kommunala planer samt för att ta fram underlag till kommunala planer med riktlinjer för hur ny bebyggelse skall kunna anpassas till äldre miljöer (Schibbye & Pålstam, 2001). SAVE är en av de metoder stedsanalysen bygger på och dess fokus är bebyggelse i byar och städer, ej i landskap (Karlsson, 2008). Analysen har tre faser, förundersökning, fältarbete och utarbetning av atlasen. I det första skedet fastställs topografiska, historiska och arkitektoniska förhållanden. Den byggda strukturen sorteras in i kategorierna dominerande spår, bebyggelsemönster samt arkitektoniskt särskilt intressanta detaljer. Karaktäristiska och representativa bebyggelsestrukturer väljs ut. I följande skede kartläggs den utvalda bebyggelsestrukturen mer noggrant. All bebyggelse från 1940 och tidigare registreras och byggnadernas arkitektoniska, kulturhistoriska och miljömässiga värde fastställs. Materialet sammanställs sedan i en Kommunatlas. Metoden är mycket använd i Danmark men ej så vanlig i Norge. Kommunatlas härstammar från den konsthistoriska traditionen.¹

Eстетisk byutformning är en metod som syftar till att ge en översikt över platsens visuella särdrag samt till att ge riktlinjer för hur ny bebyggelse skall planläggas i tätortssammanhang. Utgångspunkten är att en stadsbild består av tre principiella oavhängiga rumsnivåer. Dessa är landskapet som staden/orten är belägen i, bebyggelsen som staden/orten består av samt

---

¹ Se även Håkan Hökerbergs avhandling (2005) om SAVE som underlag för bevarandeplanering i Sverige.

stadens/ortens möblering. Samtliga nivåer är sammansatta av olika element. Metoden är sedan uppbyggd i de tre stegen registrering, karaktärisering samt utfärdande av riktlinjer. Registreringen innebär att platsens lokalisering, historia och problem beskrivs. I nästa steg beskrivs platsens särdrag och avslutningsvis behandlas vilka av särdragen som skall prioriteras vid planläggningen. Metoden hör hemma i den visuella analystraditionen och enligt vad Schibbye och Pålstam erfar är den sparsamt använd.

Kvalitativ stedsanalys är en metod där syftet är att beskriva platsen så som den faktiskt framträder vad gäller helhet, rumsstruktur och karaktär. I fokus ligger landskapet men bebyggelsen ges också utrymme. "Platsens själ" är det centrala och det analysen söker förklara. Fokus ligger på det icke mätbara (Schibbye & Pålstam, 2001). Genom att studera ortens uppkomst och utveckling, lyfta fram karaktärsdrag och beskriva och bedöma dess kvaliteter utifrån miljökvalitetsmål är tanken att det skall gå att besvara vad som förstärker eller försvagar platsen samt om en anpassning till den befintliga bebyggelsen är eftersträvansvärd (Karlsson, 2008). Analysen hör hemma i den fenomenologiska traditionen. Enligt Schibbye och Pålstam är metoden lite använd men har intressanta kvaliteter då den inte arbetar med de traditionella aspekterna utan försöker fånga, beskriva samt tolka landskapet som en helhet.

Realistisk byanalys är den sista av metoderna inom stedsanalysen. Realistisk är metoden i bemärkelsen att den syftar till att beskriva miljön som den faktiskt och mätbart framträder. Fokus ligger inte på att ge normativa värderingar utan att försöka förklara platsens bebyggelse och dess arkitektur samt vilka processer som har skapat den. Analysen följer fyra hierarkiska steg; den historiska utvecklingen av platsens form, vad som är platsens överordnade strukturella element, vilken platsens bebyggelsestruktur i geometrisk bemärkelse är samt hur platsen kan avgränsas i enhetliga områden. Analysen både beskriver och förklarar och är således inte begränsad till enbart värdebeskrivning. Enligt Schibbye och Pålstam är metoden frekvent använd i Norge men sparsamt använd i Sverige. Realistisk byanalys hör till den strukturalistiska traditionen (Schibbye & Pålstam, 2001).

3.2.2 ORTSANALYS

Boverket i Sverige och Riksantikvarieämbetet har tillsammans utgivit *Kultur i grunden* (Persson & Westerlind, 2000). I den ges förslag på hur kunskap om bebyggelsemiljöer kan samlas in och hur kulturmiljöunderlag kan sammanställas. Fokus ligger på analyser av bebyggelsemässiga helheter, ej på metoder rörande inventering på objektnivå. En av de metoder de redogör för är Ortsanalys.²

Ortsanalysens syfte är att beskriva en orts fysiska karaktär, hur den har vuxit fram historiskt, vilka drivkrafter som legat bakom utvecklingen, vilka kvaliteter orten har och hur den upplevs. Vidare sammanställs dess starka och svaga sidor och utifrån analysen sammanställs ortens utvecklingsmöjligheter. Ortsanalysen kommer från den norska stedsanalysen och skall kopplas till aktuell planprocess. Analysmetoden grundar sig på uppfattningen att det är nödvändigt att begripliggöra en orts historia för att det skall vara möjligt att förstå dess

---

² Övriga exempel är t ex kartöverlägg samt metoder för att fånga en plats själ och identitet. Dessa behandlas under andra rubriker i detta kapitel varför de ej ges utrymme här.

bebyggelsemiljö och identitet. Genom att ta avstamp i hur orten ser ut idag och därefter söka spåren av dess utveckling bakåt i tiden kan detta möjliggöras.

Analysen skall omfatta minst fyra teman vilka är; historisk utveckling, natur och landskap, bebyggelsens struktur och även byggnader och andra detaljer i ortens miljö. Tidsdimensionen skall också finnas med i övriga teman. Platsens fysiska form fångas genom en kartläggning av landskapets grunddrag, genom en beskrivning av olika delområdets karaktärer samt av byggnaders detaljer.

3.2.3 DIVE

En kulturmiljöanalys enligt DIVE-metoden och en prövning av densamma har utförts i ett examensarbete vid Institutionen för kulturvård på Göteborgs universitet (Karlsson, 2008). Följande redogörelse bygger på Karlssons studie.

DIVE-metoden utarbetades av norska Riksantikvaren i början av 2000-talet med syftet att utforma en analysmetod för ökad kunskap och förståelse om landskapets fysiska miljö. DIVE har utvecklats från de modeller som ingår i Stedsanalysen men antar ett mer kontextuellt helhetsgrepp samt lägger tonvikt på områdets sårbarhet, vad de har för möjligheter och vad de tål, exempelvis beträffande förändring, samt fokuserar på handlingsramar för samhälls- och stadsutveckling. Ambitionen med metoden är att den skall utgöra ett kontextuellt, kritiskt och kreativt verktyg för att bättre kunna integrera kulturmiljövärden i planlägningsarbetet.

DIVE-metoden är inte utarbetad för att användas på enstaka objekt utan det är sammanhållna miljöer som är dess fokus. Utifrån en beskrivning av områdets historiska utveckling skall en tolkning gällande platsens framtida betydelse för dem som brukar den möjliggöras. Genom en värderingsprocess väljs värden som skall tillvaratas ut, tillvägagångssätten för hur de skall tillvaratas diskuteras och syftet är att det skall mynna ut i konkreta riktlinjer för kulturmiljön i planeringsprocesser.

Metoden består av fyra steg; describe (beskriva), interpret (tolka), valuate (värdera) samt enable (verkställa). Första bokstaven i varje steg står också bakom förkortningen DIVE samtidigt som namnet är en liknelse för modellens arbetsmetod. Utgångspunkten i analysen är dagens situation och därefter söker man sig bakåt i historien och beskriver platsen i tid och rum. Samhällets historiska utveckling kopplas sedan återigen till dagens situation med ambitionen att lyfta fram och analysera betydelsen av utvecklingsprocesserna i då- och nutid. De delar av kulturmiljön som uppfattas och ses som en framtida resurs lyfts därefter fram. De tre första stegen utgör själva analysen medan det fjärde handlar om att omsätta resultatet för analysen till diskussionsunderlag och förslag beträffande åtgärder.

I metodens första steg, **describe**, skall en beskrivning av hur samhället ser ut idag (med hjälp av tydliga bilder och textavsnitt som förklarar kopplingen mellan då- och nutid) utföras. I det andra steget, **interpret**, skall det framtagna materialet tolkas i syfte att kartlägga vad som, i samhället, har varit och är av särskilt stor betydelse för dess tidigare och fortsatta utveckling. I det tredje steget, **valuate**, skall det utvalda materialet värderas. En diskussion om vad bebyggelsemiljön kan tåla och vad för förändringar av den som inte är acceptabla skall också

föras. Avslutningsvis, i steget **enable**, utformas förslag på hur de kvaliteter som i analysen har lyfts fram, skall tillvaratas.

I Sverige har metoden bl a använts i arbetet med Gällivareprojektet. Kommunen, Riksantikvarieämbetet samt Boverket lade under 2007 fram en beskrivning och värdering av kulturmiljöerna i området i och med framtagandet av en Fördjupad översiktsplan över Gällivare, Malmberget och Koskullskulle i samband med den utökade malmbrytningen. Analysen har sin utgångspunkt i DIVE-metoden även om deras förhållningssätt till metodens steg varit förhållandevis öppet.

3.2.4 DET VISUELLA

Lynch beskriver i *The image of the city* från 1960 hur invånarna i tre städer i USA upplever sin stad. Med denna studie introducerades begreppen stråk, gränser, distrikt/områden, knutpunkter och landmärken. Dessa begrepp, delvis med en annan innebörd, används idag också för att beskriva och indela landskap. Lynch metod är troligen en av de mest använda för att göra en landskapsanalys. En av de viktigare utgångspunkterna i Lynch tillvägagångssätt är hur människor upplever eller varseblir den fysiska miljön i sin omgivning. Fokus ligger på att försöka fånga den bild av staden som de flesta invånarna delar och den bilden består både av staden som fysisk företeelse samt så som den upplevs. Bilden av omgivningen analyseras i de tre komponenterna identitet, struktur och betydelse. I verkligheten upplevs de tre komponenterna som en helhet men de särskiljs i analysarbetet. Målet är att försöka fånga det i miljön som, hos betraktaren, väcker en stark mental bild. Metoden hör hemma både i den visuella analystraditionen och i den fenomenologiska då man försöker tolka meningen och betydelsen av den upplevda bilden. Som landskapsanalys har metoden erhållit en mer visuell innebörd, tolkad av den som utför den. Relationen till hur brukarna upplever och tolkar landskapet och deras minnen kopplade till platsen har fått en minskad roll i jämförelse med Lynch ursprungliga modell (Schibbye & Pålstam, 2001).

Balgård utarbetade 1976 en metod för att klargöra en bebyggelsemiljös karaktär utifrån våra visuella intryck av den. Balgård betonar vikten av att fånga vår upplevelse av den bebyggda miljön och genom fallstudier fastställs dess karaktär. Underlaget utgörs av en kombination av mätbara fakta och hur vi tolkar dem. När de dominerande karaktärsdragen fastställts är det möjligt att relatera den kunskapen till hur ny bebyggelse bör utformas i relation till den befintliga (Balgård, 1976).

3.2.5 KULTURHISTORISK VÄRDERING AV BEBYGGELSE

Ett analys- och värderingssystem som används mycket i Sverige är det som bl a Unnerbäck (2002) har utarbetat för Riksantikvarieämbetet. Metoden för kulturhistorisk bedömning av det byggda kulturarvet används bl a i kulturmiljövårdens bebyggelseregister. Ambitionen bakom modellen är att de kulturhistoriska motiven måste vara tydligt definierade för att det skall vara möjligt att bevara, skydda, dokumentera och vårda byggnader och bebyggelsemiljöer.

Systemet går ut på att definiera och beskriva olika bevarandemotiv samt att, i en värdering, sammanställa de olika motiven i en sammanvägd bedömnings- och motivskrivning. Kriterierna som ligger bakom den sammanvägda bedömningen utgörs av grundmotiv och av

eventuella förstärkande/övergripande motiv. De grundläggande motiven är indelade i dokumentvärde (historiska egenskaper) och upplevelsevärde (estetiskt och socialt engagerande egenskaper). De förstärkande eller övergripande motiven utgörs av kvalitet, autenticitet, pedagogiskt värde, sällsynthet samt representativitet utifrån nationellt, regionalt samt lokalt perspektiv. I modellens följande skede tar man ställning till hur starkt bevarandemotivet skall hävdas och hur byggnaden eller miljön skall vårdas och dokumenteras. Avslutningsvis väljs, utifrån ambitionsnivån för bevarande, lämpliga uppföljningsåtgärder.

3.2.6 KARTÖVERLÄGG

Kartöverlägg är en metod som används i ett flertal typer av underlag där syftet är att koppla det historiska landskapet till det samtida. Äldre kartor används för att kunna tolka och avläsa kulturspår i landskapet över tid. Kartorna jämförs med yngre och nutida kartor. Genom metoden möjliggörs ett kartläggande av förändring och kontinuitet på ett tydligt sätt. Materialet bidrar till kunskap om tidigare bebyggelsemönster och markanvändning vilket kan relateras till hur ny bebyggelse och andra förändringar av landskapet skall utformas. Underlaget bidrar till kunskap som kan vara vägledande vid planprocesser (Persson & Westerlind, 2000).

Kulturgeografiska institutionen i Stockholm har utvecklat en metod för kartöverlägg. I *Ättebackar och ödegården*, utgiven av Riksantikvarieämbetet, redovisas metod och arbetsgång. Genom metoden kan man rekonstruera, beskriva, förstå och värdera det historiska innehållet i dagens landskap. I stora drag går modellen ut på att äldre lantmäterikartor läggs över den moderna ekonomiska kartan. Skalor och andra skevheter måste justeras för att en analys skall kunna genomföras (Tollin, 1991).

Äldre kartmaterial är också en källa till kunskap om städers historia. Riksantikvarieämbetet har utgivit *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar* och där redovisas hur historiska spår i städer och tätorter kan avläsas och skapa förståelse för vad som finns bevarat från äldre tider i dagens städer. Själva planstrukturen och dess utvecklingsstadier är det mest tydliga uttrycket för en stads historia. Gatunät och tomtindelning, liksom deras anpassning till topografiska förhållanden, utgör de grundläggande samt de mest långlivade beståndsdelarna och strukturerna i stadsmiljöer. Till skillnad från bebyggelsen har dessa delar varit svårare att förändra. I enstaka fall kan en tusenårig kontinuitet i planmönstret konstateras. Gatunätet och tomterna har utgjort ramverk för hur bebyggelsen har utformats, hur de har placerats, vilken storlek de fått och hur de har lokaliserats i förhållande till varandra. Planmönstret utgör därmed grunden för analys av en stadsmiljös fysiska lämningar och för kunskap och förståelse av miljön, både som helhet och i delar. Kartstudier kan därmed bidra med kunskapsunderlag för planering på olika nivåer (Ahlberg, 1998).

VisaVäg, ett projekt som genomfördes under 2004 och 2005 i ett samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och Vägverket, handlar om visualisering av kulturmiljö i vägplanering. Syftet med projektet var att utarbeta en samling exempel som visar hur kulturmiljön kan kommuniceras i vägplanering genom visualisering. Bakgrunden var ett behov av kulturmiljöunderlag som bättre gick att använda vid planering och projektering av

välgångar. Genom en ny typ av kunskapsunderlag var ambitionen att kulturmiljön bättre, än vad som tidigare skett, skulle tas tillvara vid dylika processer.

Projektets utgångspunkt var att visuella framställningar har tydliga fördelar gentemot textbaserade då kulturmiljöunderlag skall kommuniceras i planerings-sammanhang. I fokus låg också visualisering av helheter, ej utvalda delar eller objekt. Uppfattningen var att bilder ger en snabbare förståelse samt bidrar med en mer tydlig och omedelbar utgångspunkt för diskussion och värdering. Dessutom kan visuella framställningar vara lättare att integrera med övrigt planeringsunderlag vid vägprojekt.

En av modellerna som föreslås inom projektet är den historiska landskapsbildsmetoden som syftar till att, genom kartöverlägg, beskriva den historiskt visuella dimensionen i dagens landskap. Analysen bygger på en jämförelse av landskapsavbildningar och kartor från olika tidpunkter (Internetreferens 4).

3.2.7 KARAKTÄRSDRAG OCH BEBYGGELSEMÖNSTER PÅ LANDSBYGDEN

I rapporten *Karaktärsdrag och bebyggelsemönster – modell för karaktärisering och uppföljning inom miljömålsarbetet*, utförd på uppdrag av Riksantikvarieämbetet presenteras ett pilotprojekt vars syfte har varit att utveckla en kvantitativ metod för att dokumentera och följa förändringar av regionala karaktärsdrag och bebyggelsemönster. Modellens fokus är bebyggelse utanför städer och tätorter.

Bakgrunden till projektet är miljömålsarbetet. Grunden för de mål som omfattar bebyggelse innebär att den befintliga bebyggelsen skall brukas varsamt samt att de byggnadstraditioner som fortfarande finns på olika platser i landet skall tillvaratas. Fokus för den hållbara utvecklingen måste ligga i vardagslandskapets kulturhistoriska dimension och inte på ett urval av objekt man anser särskilt värdefulla. Projektets utgångspunkt är att det är vardagslandskapets bebyggelse-traditioner som bör tas tillvara samt byggas vidare på om miljömålen för kulturmiljön skall uppfyllas. Ytterligare en orsak till framtagandet av modellen är en farhåga att landets bebyggelse håller på att likriktas. Genom modellen vill man påvisa denna förändringsprocess. Metoden är i huvudsak tänkt att användas vid framtagande av kulturmiljöunderlag inför planeringsprocesser och dess fokus är landskapets helhet och komplexitet samt bebyggelsens allmänna mönster.

Ambitionen med projektet har också varit att utforma ett uppföljningssystem för bebyggelsen som en utveckling av naturvårdens nationella landskapsövervakning (NILS)³ men kompletterat med kulturhistoriska bebyggelsesdata.

I modellen ingår att definiera och beskriva centrala karaktärsdrag och bebyggelsemönster i tre nivåer; från enskilda byggnader, via tomter och mindre enheter av bebyggelse till övergripande mönster och samband på landskapsnivå. De komponenter som fastslås utgöra de regionala karaktärsdragen skall gå igen i de tre nivåerna. Natur- och historiska förutsättningar, resursutnyttjande samt funktioner och utformning påverkar hur helheten uppfattas. Varje regionbeskrivning är avsedd att bidra med en referensram för uppföljning,

---

³ För mer information om NILS, se exempelvis: <http://www.naturvardsverket.se/sv/Tillstandet-i-miljon/Livsmiljoer-och-arter/Landmiljon/NILS-foljer-landskapets-utveckling/> 2009-04-27

en beskrivning av vad som kännetecknar regionen, dess bebyggelsehistoria samt en redogörelse av vad som är de viktigaste egenskaperna i regionens bebyggelse. Beskrivningarna utgår från dagens förhållanden men tar sig sedan an de äldsta och idag ännu synliga mönstren för att sedan förmedla hur senare mönster överlagrar dessa.

Utarbetaren av modellen fastslår att befintliga kulturmiljöbeskrivningar ej är avsedda att beskriva och lyfta fram bebyggelsens karaktärsdrag. De är därför inte funktionella som underlag då exempelvis de som planerar vill verka för ett tillvaratagande av regionens specifika bebyggelse och bebyggelsemönster. De är ej heller anpassade för att följa upp effekter av hur bebyggelsen generellt förändras. Modellen för karaktärsdrag och bebyggelsemönster inom ramen för miljömålsarbetet är därför tänkt att komplettera befintliga underlag i dessa avseenden (Internetreferens 5).

3.2.8 KARAKTÄRSDRAG OCH BEBYGGELSEMÖNSTER I TÄTORTER

Karaktärsdrag och bebyggelsemönster i tätorter – En studie av metoder för miljömålsuppföljning är en rapport utförd på uppdrag av Riksantikvarieämbetet. Rapporten är utförd inom ramen för miljömålsarbetet och beskriver metoder som kan användas för att identifiera regionala och lokala karaktärsdrag och bebyggelsemönster i tätorter. Syftet med rapporten var att beskriva och analysera om de, av RAÄ, slumpvis utvalda metoderna som beskriver tillstånd och förändring av strukturer, mönster och karaktärsdrag i tätorter kan användas som verktyg för att följa upp det faktiska tillståndet vad beträffar miljöns kulturvärden i miljömålssammanhang.

I rapporten fastslås att tre huvudgrupper kan urskiljas. Endast en kortfattad översikt över rapportens beskrivning och analys av de åtta metoderna ges nedan.

- Forskningsrapporter
Två rapporter, *Typomorfologiska studier av Bredäng och Akalla* samt *Den svenska staden*, utförda av Kungliga Tekniska Högskolan 2002 respektive 1996, har studerats och de har båda en typomorfologisk ansats.⁴ Staden eller stadsdelarnas karaktär beskrivs utifrån ett helhetsperspektiv. De använda metoderna är såväl tids- som resurskrävande men de skapar bra möjligheter för att på ett exakt och vetenskapligt sätt följa upp vad som händer i en bebyggelsemiljö. Exempel på mätbara parametrar som används i metoden är; **tomtstrukturer, gatunät och öppna rum (torg, park, gård etc)** samt **byggnader (eller det byggda rummet)**.
- Underlag för kommunal planering
De studerade metoderna utgörs av *Stockholms byggnadsordning* från 1997, *Ystad en stad att bevara – bevarandeprogram och byggnadsordning* från 2005 samt *Ortsanalys för Ystad* från 2004. Samtliga rapporter är knutna till översiktsplaner och är i första hand inte avsedda för att utgöra underlag för miljömålsuppföljning. De kan

---

⁴ Forskningsfältet Typomorfologi och Stadsmorfologi fokuserar på hur städer är uppbyggda, vilka typer av bebyggelse de innehåller samt vilka grundläggande stadstyper och bebyggelsetyper som kan urskiljas. Grundläggande för en typomorfologisk metod är att staden uppfattas som sammansatt av olika element (byggnader, kvarter, tomter, platser etc) och det är vidare formen hos elementen som är det typbildande. För en utförligare beskrivning av typomorfologiska studier hänvisas till ovanstående rapport.

dock fungera som inspiration då kommuner eller länsstyrelser skall bestämma sig för en metod i syfte att följa upp samhällsutvecklingen i ett större perspektiv. Analyserna beskriver både stadsmiljöns struktur och bebyggelsemönster och även detaljer i enskilda byggnader eller stadsrum. I metoderna används parametrar som **naturförutsättningar, historisk utveckling, landskapsrum och vattenrum, stadens siluett, bebyggelsestruktur, gatu- och vägrum, torg och platser, gröna rum, stadens ljus, bebyggelsens färgskala** samt **byggnader och andra betydelsefulla element**.

- Miljömålsprojekt som har till syfte att beskriva förändring av kulturhistoriska värden i enskilda byggnader och/eller kvarter
De rapporter som har studerats utgörs av *Uppföljning av kulturvärden på kvartersnivå* (Örebro län), *Att indikera och temperera kulturmiljö i storstad* (Stockholms län) samt *Malmö – den halverade staden* (Skåne län). Slutsatsen är att metoderna kan fungera bra som inspirationskällor för en kommun eller länsstyrelse som vill undersöka förändringar inom ett kvarter eller en stadsdel. I de analyser som fokuserar på kulturhistoriska värden i byggnader används parametrar som; **fasader, fönster, portar/dörrar, balkonger** samt **tak**.

Rapportens slutsats är vidare att metoderna kan användas var för sig eller i kombination, det är upp till varje län eller kommun att bestämma vad som är relevant utifrån den plats som skall studeras (Internetreferens 6).

4. METODER FÖR KULTURMILJÖANALYS – *Datafångst och egenskaper*

Avsnittet inleds med en definition av begreppen kulturmiljöunderlag och kulturmiljöbeskrivning. Därefter besvaras följande frågeställningar: *Vilken typ av data skall en analysmetod fånga upp som är viktiga för förståelsen av kulturmiljön i ett studerat område? Vilka egenskaper bör en metod ha för att möjliggöra detta? Bristar idag använda/tillgängliga metoder i något avseende i relation till nödvändig datafångst?* Avslutningsvis diskuteras analysmetoder utifrån ovanstående aspekter.

4.1 KULTURMILJÖUNDERLAG OCH KULTURMILJÖBESKRIVNING

Persson och Westerlind (2000) diskuterar vad som utgör ett kulturmiljöunderlag och menar att planeringsunderlag för kulturmiljön kan ha olika utgångspunkter, vara tänkta att fylla olika funktioner samt ha olika syfte. Då syftet är att ge vägledning vid beslut i olika planeringsskedan och situationer bör underlaget innehålla en redogörelse av värderade och sammanställda fakta som tydliggör platsens kulturvärden och kulturmiljövårdens anspråk.

Ett kulturmiljöunderlag kan således både förklara och ta ställning, exempelvis vid en planeringssituation, till olika kulturvärden samt ge förslag och komma med idéer om vad som är att betrakta som kulturhistorisk hållbar planering, byggande och förvaltning. Ett kulturmiljöunderlag kan också ha som syfte, i exempelvis en planeringsprocess, att förmedla brukarnas syn på sin närmiljö.

Ett kulturmiljöunderlag kan också tas fram för kulturvårdssektorns egen del, exempelvis för att utgöra grund för beslut och ställningstaganden i sektorns eget arbete med kulturmiljön.

Lisitzin och Blix (1996) redogör i rapporten *Kulturmiljöbeskrivningar i planeringsunderlag – några exempel* för hur kulturvärden kan beskrivas i olika underlag för fysisk planering och miljökonsekvensbeskrivningar. Med *planeringsunderlag* refererar Lisitzin och Blix till det kulturhistoriska material som kan fungera som en förmedlande länk mellan kulturhistorisk beskrivning och planeringsöverväganden.

En kulturmiljöbeskrivning kan fylla olika funktioner, bl a beroende på vad det är för område som är i fokus, karaktären av den kulturhistoriska frågan, aktuell situation och eventuell hotbild samt vad för typ av kunskapsunderlag som redan finns tillgängligt. En kulturmiljöbeskrivning har ofta syfte att; *väcka intresse och förståelse, tillhandahålla nödvändig kunskap* samt *lämna besked/ta ställning*. Funktionen för en kulturmiljöbeskrivning och analys kan också kopplas till den planeringsnivå den är ämnad för. Behöver den vara översiktlig? Detaljerad? Att vara medveten om nivån för planeringen är av vikt för att avgöra vilken nivå analysen skall vara på.

Lisitzin och Blix hävdar vidare att en kulturmiljöbeskrivning kan variera beroende på olika karaktär på den beskrivna miljön eller utifrån vilken aspekt av kulturmiljön som är intressant eller beroende på vilket sammanhang beskrivningen skall fungera i. *Allmänna beskrivningar* är exempelvis tänkta att fungera som kunskapsunderlag i ett flertal sammanhang och i ett längre tidsperspektiv medan *riktade beskrivningar* utgör underlag för ett specifikt tillfälle. Det kan handla om en sammanställning i syfte att svara på ett visst hot eller kanske för att

belysa en viss aspekt av kulturmiljövärdet. En allmän beskrivning kan ofta utgöra underlag till den riktade.

4.2 DATAFÅNGST OCH EGENSKAPER

4.2.1 DATAFÅNGST

En kulturmiljöanalys bör, enligt Lisitzin och Blix, besvara följande frågor:

- Vilka är de övergripande kulturvärdena och kvaliteterna i dagens landskap? Går det att särskilja karaktärsdrag av särskild betydelse?
- Hur kan kulturmiljön kopplas ihop med naturlandskapet? Vilka samband finns mellan natur- och kulturlandskap? Vilka resurser i områdets miljö har funnits att använda och utnyttja sig av?
- Vad har området haft för betydelse under olika tidsperioder? Är något tidsskikt att uppfatta som viktigare än de övriga?
- Vilken historia och vilket historiskt perspektiv går att avläsa i miljön? Vilka kulturhistoriska sammanhang kan förklara miljöns framväxt och funktion?
- Vilka avläsbara kulturhistoriskt intressanta mönster finns (ex. i form av vägstruktur, bebyggelsemönster och naturförutsättningar)?
- Vilka sociala strukturer har påverkat miljön? Vilken befolkning har utnyttjat miljön över tid? Hur var samhällena organiserade? Vem bestämde över marken och vilka regler och ideal styrde hur miljön användes?
- Vilka fysiska spår finns kvar av ovanstående aspekter? Vad berättar de?
- Vilka ytor, stråk och objekt är betydelsebärande i miljön? Vilken är deras karaktär och läge i strukturen? Här är begrepp som skala, avstånd, läge, siktlinjer, rumslighet av relevans. Äldre kartor kan användas för att relatera dagens miljö till den äldre i syfte att undersöka om samma betydelsebärande spår funnits med under andra tidsepoker.
- Vilka är förutsättningarna för kulturmiljöns fortlevnad?

Ovanstående frågor är att betrakta som en ansats. Olika frågor kan äga olika grad av relevans beroende på platsen och situationen.

Riksantikvarieämbetet har sedan 2006 haft regeringens uppdrag att stödja och vägleda kommuner och länsstyrelser i deras arbete med planeringsunderlag. Vad som behövs beträffande metoder och kulturmiljöunderlag är, enligt RAÄ, beroende av den aktuella planeringssituationen. Utifrån planeringssituation kan det som skall utgöra kulturmiljöunderlag ha olika innehåll och utformning samt tas fram på varierande sätt. Dock framhålls vikten av att underlaget bidrar med en förklaring *hur* kulturmiljön kan *bevaras*, *förändras* eller *utvecklas* genom ett belysande av:

- vilka historiska spår eller strukturer som är betydelsefulla på en plats
- hur kulturarvet eller tidsdjupet på en plats skall hanteras i framtiden (Internetreferens 7)

4.2.2 EGENSKAPER

Schibbye och Pålstam (1996) argumenterar i sin rapport *Landskap i fokus – Utvärdering av metoder för landskapsanalys* för vikten av att kunskapsunderlaget i planerings- och exploateringssammanhang äger relevans. Vid planerings- och exploateringssituationer bör metoden ha "rätt" skala samt ställa "rätt" frågor i förhållande till situationen. Vidare skall de uppfylla kraven på integration mellan natur- och kulturmiljöaspekter på landskapet. Analyser som skall ligga till grund för samhällsplanering skall beakta landskapet i sin helhet och däri ingår såväl kultur- som naturvärden.

Enligt Schibbye och Pålstam bör de metoder som tillämpas i planerings- och exploateringssituationer ha följande egenskaper:⁵

- De skall vara områdesinriktade vilket innebär att det är landskapet som helhet och inte någon särskild aspekt som är i fokus. För att landskapet som helhet (med avseende på funktioner, samband och förändringar) skall kunna fångas krävs att hela landskapet studeras. I vissa fall kan det vara relevant med en tematisk analys för att få fram ett specifikt kunskapsunderlag. Genom en områdesanalys försöker man dela in landskapet i homogena områden. Syftet med detta är få en överblick över landskapet. Med hjälp av denna indelning kan exempelvis samvariationen mellan geologi, markanvändning och bebyggelsestruktur i ett område belysas. Olika teman behandlas därmed parallellt men med fokus på helheten. Vidare kan områdesanalysen tillämpas på olika skalnivåer.
- Landskapet skall belysas utifrån; *naturmiljö, kulturmiljö samt visuella aspekter*. Naturmiljöaspekter kan beröra landskapets ekologiska karaktär, analysera struktur och samband, naturlandskapets utveckling över tid och avgränsning av särskilt värdefulla områden. Kulturmiljöaspekter kan avse en analys av landskapets tidsdjup, dess karaktär, funktioner och samband samt värdefulla områden. Häri ingår den byggda miljön och aspekter såsom bebyggelsens utveckling, struktur och karaktär samt kulturhistoriska egenskaper. Visuella aspekter handlar om dagens landskap, som vi ser det och upplever det idag. Här blir begrepp som skala, rumslighet, viktiga element samt karaktär av relevans.
- De skall kunna hantera olika skalor, från landskapsskala till detaljskala.

Att vara insatt i ett flertal metoder och därmed kunna tillämpa dem flexibelt utifrån aktuellt behov och ej ensidigt använda sig av en modell konstateras av Schibbye och Pålstam som viktigt.

Den metod som väljs skall således vara anpassad till den aktuella uppgiften. "Rätt" fråga skall ställas och om det under undersökningens gång visar sig att metoden inte medverkar till att de frågorna besvaras bör man fundera över vald analysmodell. Behöver man ändra någon

---

⁵ Då jag i detta kapitel avser att diskutera vilken typ av data en analysmetod skall fånga upp för att bidra med ett relevant kunskapsunderlag samt för vilka egenskaper en metod bör inneha redovisar jag endast deras slutsatser beträffande detta tema.

parameter? Byta skala? Eller ändra analysens fokus? Eventuellt kan ett flertal metoder blandas inom samma projekt.

I rapporten *Kultur i grunden – kulturmiljöunderlag i planering och byggande* (Persson & Westerlind, 2000) framhålls också vikten av att kulturmiljöunderlagen kan kopplas till och besvara de frågor som har relevans för de beslut som skall fattas. Vid framtagandet av underlag och vid val av metod bör man därför ställa sig följande frågor; *i vilket syfte skall kunskapsunderlaget användas? Vad kan eller skall informationen användas till? Vem eller vilka är underlagets avnämare?*

Exempelvis då en miljö står inför förändringar som kommer att ge avtryck på historiska strukturer och mönster bör underlaget belysa de bosättnings-, näringslivs-, kommunikations- och bebyggelsemönster som har präglat landskapet eller området. Genom den informationen kan en beskrivning och en bedömning av, om och i så fall hur identitetsskapande karaktärsdrag förstärks eller försvagas.

Karlsson (2008) argumenterar i sin uppsats *Att ta tillvara på kvaliteter i bebyggelsemiljön – en kulturmiljöanalys enligt DIVE-metoden* för vilka egenskaper hos en metod som är att uppfatta som viktiga för att få fram adekvata kunskapsunderlag inom en integrerad kulturmiljövård. Dels skall metoden kunna lyfta fram de fysiska yttringarna i det område som analyseras och belysa vad den historiska läsbarheten konkret är uppbyggd av. Vidare skall dessa beskrivningar analyseras och i sin tur utmynna i *ett ställningstagande* för framtiden. Metoden skall också kunna *lyfta fram anonyma miljöer*. Platsers funktion som informationsbärare, gällande exempelvis tillblivelse och historia, skall kunna belysas även om de inte "traditionellt" uppfattas som varande kulturhistoriskt intressanta. Detta är av särskild vikt om underlagen skall användas i en integrerad kulturmiljövård. För att uppfylla detta krav bör metoden också kunna tillämpas på *miljöer av varierande slag*, såväl rent urbana som rent agrara samt de som finns där emellan.

4.2.3 SAMMANFATTNING

Utifrån ovan anförda resonemang går det att göra en sammanställning beträffande vilka egenskaper och vilken typ av data en analysmetod bör fånga upp för att utgöra ett relevant verktyg vid framtagande av kunskapsunderlag.

RIMLIG DATAFÅNGST

- Information om dagens landskap: beskrivning av hur det ser ut och dess karaktärsdrag.
- Information om natur- och kulturlandskapet: hur de kan kopplas ihop, samband, hur de påverkats av varandra, historiskt och idag.
- Information om miljöns betydelse under olika tidsperioder.
- Information om avläsbara kulturhistoriska mönster.
- Information om vilka sociala strukturer som har påverkat miljön.
- Information om fysiska spår i miljön utifrån flertalet av ovanstående aspekter, vad som finns kvar idag (historisk läsbarhet) samt vad spåren berättar.
- Information om vad i dagens landskap som är betydelsebärande för miljön.
- Information om vilka förutsättningar som finns för att kulturmiljön skall fortleva.

SAMMANTAGET KAN KONSTATERAS:

Helhetsgrepp (hela miljön) på det studerade området vad gäller datafångst är viktigt liksom möjligheten att kunna fokusera på viss detaljerad data samt att metoden fångar upp integrerad information vad beträffar kultur och natur och vidare bidrar med kunskap och data som ger möjlighet att hantera framtiden.

RELEVANTA EGENSKAPER

- Möjliggöra ett helhetsgrepp, utifrån naturmiljö, kulturmiljö samt visuella aspekter. Dessutom skall den ge möjlighet att tematisera, "fokusera" för att få fram specifika kunskapsunderlag.
- Kunna hantera olika skalor.
- Kunna hantera olika typer av miljöer (agrara, urbana och där emellan); även miljöer som inte betraktas som kulturhistoriskt särskilt bevarandevärda.
- Möjliggöra ett kopplande av historisk kontinuitet, karaktärsdrag etc till framtida förändringar.

SAMMANTAGET KAN KONSTATERAS:

Metoden skall möjliggöra ett helhetsgrepp på miljön med möjlighet till tematisering och fokusering, integrera natur, kultur och visuella aspekter, vara tillämpbar i olika typer av miljöer, vara flexibel i skala och fokus och vidare möjliggöra ett hanterande av framtida förändringar.

4.3 EVENTUELLA BRISTER I METODER

I sin rapport diskuterar Lisitzin och Blix (1996) också de mer traditionella planeringsunderlagen. Den etablerade metodiken för att ta fram underlag har varit att fokusera på de områden som har kända och dokumenterade värden. Dessa har presenterats i kulturmiljöbeskrivningar och vid planering har man försökt att, i möjligaste mån, undvika att skada dessa områden. I dessa traditionella planeringsunderlag har också landskapet som helhet utelämnats.

Karlsson (2008) redogör för några av skälen till framtagandet av DIVE-metoden. En av orsakerna var att den norska Riksantikvaren ansåg sig sakna vissa egenskaper hos stedsanalyserna. Genom att utarbeta en ny metod ville man ta just ett helhetsgrepp på kulturmiljöer genom att analysera dem utifrån en större och bredare kontext.

Karlsson diskuterar också DIVE-metodens fördelar. Till skillnad från andra metoder är DIVE tillämpbar även på platser som hamnar mellan rent urbana och agrara. Metoden är också

bra för att lyfta fram miljöer som är mer anonyma och som med mer traditionella ansatser troligen inte hade berörts alls. Metoden belyser därmed även kvaliteter och karaktärer i miljöer som inte är att uppfatta som direkt kulturhistoriskt beaktansvärda vilket är viktigt i en integrerad kulturmiljövård.

Metodens fördel är vidare att den behandlar tillvaratagande av kvaliteter i kulturmiljön samtidigt som den bidrar med en konstruktiv och kreativ diskussion runt hur miljön kan förändras. Underlaget redogör för tydliga ställningstaganden beträffande framtida vägval och de fastslagna värdena framhålls utifrån vad de har för utvecklingsmöjligheter. Enligt Karlsson är dessa egenskaper av hög relevans hos en metod om kulturmiljövårdens intressen framgångsrikt skall kunna integreras i den fysiska planeringen.

Schibbye och Pålstam (2001) fastslår i sin rapport att flertalet av de metoder de studerat saknar de sammantagna egenskaper de fastslår som viktiga. Dock har vissa av metoderna (exempelvis natur- och landskapsanalys, kvalitativ stedsanalys samt realistisk byanalys) de kvaliteter som möjliggör ett helhetsgrepp (med möjlighet till tematisk fördjupning) på landskapet utifrån aspekterna naturmiljö, kulturmiljö samt visuella aspekter. De kan också hantera olika skalor. Schibbye och Pålstam framhåller dock hur viktig själva arbetsgången och kompetensen hos de medverkande (beställare, utförare, granskande myndigheter och andra) samt hur de samverkar är för hur framgångsrik en landskapsanalys blir för resultatet. Som ovan också angetts hävdar de vidare hur viktigt det är att vara insatt i ett flertal metoder i syfte att flexibelt kunna använda dem utifrån aktuellt behov.

De typer av data en analysmetod bör fånga upp och som uppfattas som viktiga för förståelsen av kulturmiljön i ett studerat område har diskuterats i ovanstående avsnitt. Likaså vilka egenskaper en metod bör innehålla för att möjliggöra relevant datafångst. Ett flertal av de metoder som redovisats i kapitlet *Metoder för kulturmiljöanalys – en överblick* förmår inte fånga upp data som är viktiga för förståelsen av kulturmiljöer och ej heller har de de egenskaper som krävs för att möjliggöra detta. För att de skall bidra med relevanta kunskapsunderlag inom en integrerad kulturmiljövård bör de ha flertalet av de kvaliteter som i detta kapitel har konstaterats som viktiga.

Dock bör det betonas att syftet med ett kunskapsunderlag bör styra val av metod. En analysmodell behöver kanske inte innehålla alla ovanstående egenskaper för att vara tillämpbar inom en integrerad kulturmiljövård, utan metod bör väljas utifrån aktuellt kunskapsbehov.

5. PRESENTATION AV AKT LANDSKAPS METOD

5.1 AKT LANDSKAP

AKT Landskap är ett konsultföretag vars formella kompetens är kulturgeografi, naturgeografi, arkeologi, ekologi samt GIS (Geografiskt informationssystem). AKT Landskap har sedan 2004 utfört kulturmiljöanalyser i ett flertal projekt med olika syften och skalnivåer. I samtliga arbeten har de genomfört någon typ av landskapsanalys med fokus på kultur- och naturmiljö. De har bl a arbetat med infrastrukturplanering för Banverket och Vägverket, med planering av bostadsområden för fastighetsbolag, med miljöbedömningar av kommunala översiktsplaner, med bildande av kulturresevat och tillhörande resevatsföreskrifter och skötselplaner, kulturhistoriska utredningar m m.

De har tidigare arbetat med metodutveckling, i huvudsak under sina anställningar vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. Den metod de utarbetat på uppdrag av Länsstyrelsen i Örebro län är tänkt mer som ett metodpaket där man skall kunna plocka olika delar beroende på vad man har för syfte med sin undersökning. De har vid utformandet av paketet dragit nytta av sin erfarenhet av praktiska kulturmiljöanalyser och fältarbeten i syfte att få till en metod som inte bara ser helheten i landskapet anpassat till olika skalnivåer utan också går att praktiskt genomföra. Inspirationskällor till metoden har bl a varit landskapsarkitekters visuella metodgrepp, traditionella kulturmiljöutredningar samt statistiska analyser.

Mer specificerat var AKT Landskaps uppdrag att ta fram en metod som var specifikt riktad till fyra exempelmiljöer. Exempelmiljöerna utgörs av; *vatten, bebyggelse, kyrkor* och *odlingslandskap*. Ett krav var också att den skulle kunna fungera i olika typer av undersökningar. För att vara gångbar vid utförande av undersökningar av varierande slag och i olika skalnivåer krävdes att olika slags metodiker ingick i analysmetoden. AKT Landskap poängterar därför att metoden är mer att uppfatta som ett metodpaket, där de delar som är relevanta för aktuell undersökning väljs beroende på studiens syfte, snarare än en regelrätt metod där alla delar skall ingå (E-postreferens 1).

5.2 AKT LANDSKAPS METOD⁶

5.2.1 BAKGRUND

I uppdraget från Länsstyrelsen ingick att utveckla en metod för karaktärisering av bärande kvaliteter i Bergslagens vardagslandskap inom ramen för projektet "Bergslagsbygd i förändring". Metodens syfte skulle vara att identifiera Bergslagens specifika särdrag med fokus på följande teman:

---

⁶ Sammanställningen i detta avsnitt bygger på den metodbeskrivning AKT Landskap presenterat för Länsstyrelsen i Örebro län.

- Bebyggelse
- Kyrkomiljöer
- Vattenanknutna miljöer
- Odlingslandskapet

Utgångspunkten var också att den skulle vara enkel att använda samt att den skulle kunna tillämpas systematiskt och inte vara alltför tidskrävande. Vidare skulle särskild vikt läggas på hur sociala strukturer kan avläsas i landskap och bebyggelse. Metoden skulle också ha en tvärvetenskaplig ansats och kombinera geografiska, samhällsekonomiska och statistiska perspektiv. Resultatet för analysen skulle avslutningsvis gå att använda som kunskapsunderlag vid samhällsplanering men också av enskilda brukare och näringsidkare på lokal nivå.

Vägledning i arbetet med en landskapsanalys

Enligt AKT Landskap bör följande aspekter utgöra vägledning i arbetet med en landskapsanalys:

Syfte

Utformningen av landskapsanalysen vad beträffar innehåll och generaliseringsgrad skall styras av vad som är syftet med projektet och den kontext där resultatet skall användas.

Skala och förenkling

Val av skalnivå/nivåer skall väljas utifrån hur stort område det är som skall analyseras. Olika skalnivåer styr generaliseringsgrad i analys och beskrivning av landskapet. Framtaget underlag skall vidare presenteras i korrekt skalnivå och det är viktigt att vara medveten om att analysen skall förmedla en renodlad "berättelse" om landskapet där fokus ligger på att redovisa bärande kvaliteter och karaktärsdrag.

Bilden i centrum

Visualisering av landskapet med hjälp av bilder och kartor gör materialet mer tillgängligt. Det underlättar förståelse och skapar gynnsammare förhållanden för dialog kring analysens resultat. Materialet bör vara lättillgängligt, med en genomtänkt sammanställning där bilder, text och kartor tydliggör värden, sammanhang och berättelser i det studerade landskapet.

Dagens landskap är utgångspunkten

Analysens utgångspunkt skall alltid utgöras av dagens landskap. Dock är kunskap om dess historiska utveckling nödvändig för att landskapets egenskaper och sammanhang skall kunna förklaras. För att kunna konstatera vad som är karaktärgivande och identitetsskapande för ett visst område är det vidare ett måste att titta på hur landskapet faktiskt ser ut. De processer, förflutna som pågående, av naturen givna och de av människan skapade, som präglar landskapet skall belysas med hjälp av analysen. Den skall förmedla hur dessa processer och händelser kommer till uttryck i dagens landskap, vad de betyder och vilka

kvaliteter de gett upphov till. Det sedda och upplevda landskapet skall också sammanföras med det historiska och ekologiska aspekterna.

5.2.2 METODBESKRIVNING

Metoden skall belysa karaktäristiska kvaliteter i bebyggelse och landskap som var för sig, eller tillsammans är bärande för uppfattningen av Bergslagen som region. Metodbeskrivningen syftar till att ge en bild över hur man kan gå tillväga vid analys och presentation.

Skala i landskapsanalysen

Landskapsanalysen är flexibel i skala. Utifrån uppdragsbeskrivningen har de valt följande huvudskalor; **översiktlig analys av landskapet i regional skala, lokal miljöbeskrivning samt platsskala.**

ÖVERSIKTLIG LANDSKAPSSKALA

Denna skalnivå behandlar landskapets stora drag. Dess generaliseringsgrad är lämpad för frågor som rör övergripande planering samt strukturella frågeställningar. Analysskala och presentationsskala är sammanlänkade vilket innebär att landskapet betraktas på avstånd samt att enskilda detaljer ej redovisas. Större strukturer i naturlandskapet beskrivs. Vad beträffar bebyggelsen beskrivs hur den ser ut i ett regionalt, strukturellt perspektiv, exempelvis utifrån täthet, stråk eller kluster. Odlingslandskapet kan beskrivas efter variabler såsom grad av öppenhet/slutenhet samt förekomst och frekvens av odlingsmark. En karaktärisering kan göras i områden dominerade av öppet odlingslandskap, slutet skogslandskap, omväxlande mosaiklandskap samt urbant landskap. Flera av de strukturer som beskrivs på denna skalnivå kanske inte uppfattas som strukturer om vi befinner oss på marknivå. Genom att betrakta landskapet utifrån en översiktlig nivå kan vi därför erhålla kunskap om mönster, sammanhang och företeelser i en vidare kontext.

Den översiktliga skalan bidrar således med ett kunskapsunderlag som ger en överblick och sammanhang om landskapet storskaliga strukturer och mönster och hur de påverkat landskapets utveckling och karaktär. Syftet är att förmedla en bild av de karaktärer och kvaliteter som präglar området. Den övergripande nivån inbegriper en identifiering av landskapskaraktärer och en tematisk analys.

Landskapskaraktärsanalysen utgår från dagens landskap och sammanfattar och beskriver det som är typiskt i landskapet. Metodiskt består analysen av en indelning av landskapet i landskapstyper och karaktärsområden. Vad gäller landskapstyper är de allmänna till sin natur, dvs de kan förekomma i flera olika karaktärsområden. Dock kan de vara mer eller mindre dominerande. Landskapstyper kan utgöras av exempelvis *öppet åkerlandskap, mosaiklandskap, slutet skogslandskap, urbant landskap* samt *vatten*. Karaktärsområden definieras utifrån sin enhetlighet där ett specifikt mönster av olika element och strukturer tillsammans ger området en egen karaktär. Karaktärerna skapas av typiska kombinationer av såväl naturgivna förutsättningar som kulturella faktorer (geologi, stråk och riktningar, topografi, rumsbildningar, hydrologi, markanvändning, kommunikationsmönster, bebyggelsens läge och struktur m m). Samspelet mellan naturgivna faktorer och kulturella processer resulterar i en landskapskaraktär som är bärare av sin egen bakgrund och historia.

Den **tematiska analysen** är av mer förklarande karaktär. I analysen sätts landskapskaraktärerna in i kronologiska, funktionella, sociala eller ekologiska sammanhang. Av vikt är att den tematiska analysen renodlas så den fokuserar på de aspekter som varit viktiga eller kanske avgörande för framväxten och funktionen av de olika karaktärer och kvaliteter dagens landskap innehar. Valda teman måste därför anpassas till det landskap som skall analyseras samt till det syfte projektet och analysen har.

De redogör också för **socioekonomisk landskapsanalys**, som en av delanalyserna på den översiktliga nivån. Med hjälp av statistik menar de att socioekonomiska förutsättningar kan vägas in i analysen av landskapet. Den socioekonomiska analysen är tänkt att fungera som en form av omvärldsanalys där olika trender i landskapet kan kartläggas (T ex befolkningsstruktur, förekomst av fritidshus och permanentboende, hur man pendlar, antalet jordbruksfastigheter osv). Analysen kan klargöra vilka drivkrafter och processer som påverkar och verkar i landskapet vilket ger kunskap om hur dess värden kan skyddas, förvaltas, planeras samt utvecklas. För att detta skall möjliggöras krävs det att statistiska data kan kopplas till det geografiska området.

LOKAL MILJÖBESKRIVNING

På denna skalnivå träder landskapets utformning fram något mer detaljerat (tänk exempelvis i skala 1:20 000) och det betraktas, som på den översiktliga nivån, från fågelperspektiv. Fokus ligger på de visuella och historiska karaktärsdrag som är av betydelse när vi befinner oss i landskapet. Karaktär och kvaliteter belyses utifrån betydelsebärande historiska faktorer (markanvändning, bebyggelse, kommunikationsmönster, funktionella/historiska samband) och visuella aspekter (småskaliga/storskaliga, landskapsrum, topografi, siktstråk, utblickar, riktningar, karaktärselement).

Utgångspunkten för denna skalnivå är att lyfta fram de visuella karaktärsdrag som är specifika för det utsnitt av landskapet som skall analyseras. Därav följer att det kan vara olika aspekter som belyses beroende på landskapets karaktär. Förslag på frågeställningar som kan vara av relevans att ställa i syfte att göra en visuell analys av landskapet redovisas i följande mall:⁷

---

⁷ Exempelen är tagna direkt från AKT Landskaps metodbeskrivning.

VISUELL ANALYS AV LANDSKAPET

EXEMPEL PÅ FRÅGOR	EXEMPEL PÅ BESKRIVNING	KOMMENTAR
Vilken form har landskapet?	Plant/flackt, skålformat, sluttande, böljande och kuperad etc	Topografin bidrar starkt till hur landskapet uppfattas. Karaktäristiskt för t ex Mälardalens sprickdalslandskap är mötena mellan låglänta dalgångar och skogsklädda höjder.
Vilken skala har landskapet?	Storskaligt, mellanskaligt, småskaligt	Storleken på de olika elementen i landskapet och hur de förhåller sig till varandra.
Har landskapet tydliga rum?	Serie av uppbrutna rum, visuellt distinkt avgränsade landskapsrum, vidsträckt/otydligt avgränsade rum etc	Avgränsningarna utgörs oftast av barriärer som höjdskillnader, åsryggar, vegetationsridåer eller bebyggelseelement.
Ar landskapet öppet eller slutet?	Slutet, halvöppet, öppet	Graden av öppenhet/slutenhet påverkar upplevelsen av landskapets skala. Beskriv den dominerande bilden.
Finns det tydliga riktningar i landskapet?	Tydlig, otydlig, saknas	Det kan vara i form av naturliga förhållanden som t ex höjdsträckningar, dalgångsstråk och vattendrag som många gånger förstärks av större vägar och bebyggelse som skapar huvudriktningar i landskapet.
Finns det särskilda utblickar/siktstråk?	Långa/vida, korta, begränsade	Hur långt blicken når i ett landskapsutsnitt varierar. I småskaliga skogsdominerade landskapsrum är utblickarna begränsade och korta medan stora öppna slättlandskap ger upphov till vida utblickar.
Finns det särskilda karaktärs-element i landskapet?	Stadssiluett, förkastningsbrant, markant åsbildning, kyrka etc	Landmärken/tydliga markörer som bildar påtagliga orienteringspunkter i landskapet.
Vilken karaktär och struktur har markanvändningen?	Småskalig, storskalig, modern, ålderdomlig, tydliga gränser, få gränser, blockformig odlingsmark, lapptäcke, skarpa övergångar mellan markslag, mjuka flikiga övergångar.	
Hur ser relationen ut mellan olika markslag?	Akerdominerat landskap med litet inslag av betesmarker. Omväxlande marklagsmosaik.	
Vilken karaktär och struktur har bebyggelsen?	Den agrara bebyggelsen dominerar bebyggelsebilden med inslag av enstaka fritidshus och friliggande villor. Bebyggelsen är gles, spridd, tät/sammanhållen, organisk/oregelbunden, regelbunden, formell/planerad	Den dominerande karaktären i bebyggelsebilden
Bebyggelsens relation till kommunikationsnätet?	Raka, alléprydda vägar löper fram till herrgården, laga skiftesvägar går i raka vinklar från den gamla slingrande landsvägen.	Belyser rörelsemönster, tillgänglighet och förhållande till andra platser.
Vilken karaktär och struktur har vägnätet?	Storskaligt, småskaligt, modernt, ålderdomligt, terränganpassat, slingrande, rakt, glest, finmaskigt, alléprytt. I staden gäller även fiskbensformat, stjärnformigt, rutnät.	

Fig. 1 Matris: *Visuell analys av landskapet*

Liksom på den regionala skalan måste även landskapet på den lokala nivån analyseras utifrån tematiska aspekter. Syftet med det är att placera den visuella aspekten av landskapet i ett kronologiskt, funktionellt, socialt eller ekologiskt sammanhang, dvs för att förklara varför det ser ut som det gör i just detta landskapsutsnitt utifrån såväl naturgivna som historiska förutsättningar. AKT Landskap har valt att tre teman för analysen; *vatten, människan och marken* samt *bebyggelse* och deras exempel redovisas i följande mallar.⁸

TEMA: VATTEN

EXEMPEL PÅ FRÅGOR	TYP AV INNEHÅLL	EXEMPEL PÅ BESKRIVNING
På vilket sätt har vattnet påverkat lokaliseringen av bebyggelsen?	Funktion/mönster	Behovet av vattnet som energikälla har styrt lokaliseringen av bebyggelsen. De goda fallen och forsarna är en förutsättning för den tidiga industrialiseringen. Bergsmångårdarna ligger i direkt anslutning till vattnet som löper i dalgångens botten.
Vilken typ av resurs har vattnet primärt utgjort?	Historiskt användande	Energikälla för kvarnar och hammare, flottled, fiske etc
På vilket sätt är vattnets betydelse avläsbart i landskapet?	Funktionella, visuella, historiska, sociala samband	Namn som Kvarntorpet eller Grängshyttforsarna uttrycker vattnets betydelse för kvarndrift och järnhantering. Bebyggelsen är orienterad mot vattnet.
Har vattnet betydelse för upplevelsen och uppfattningen av landskapet?	Visuell kvalitet	Upplevelsen av vattnet är påtaglig och utgör en viktig kvalitet i landskapet.
Vilken relation har människor i området haft till vattnet, har man genom dikning och dränering försökt bekämpa vattnet eller nyttjat, dragit fördel eller till och med blivit rik av det?	Historiskt användande, förändringar i vattendragets funktion och geometri	Att äga mark med strömmar gav möjligheter till stora intäkter. Genom fördämningar, strömrrensningar och regleringar kontrollerades vattenkraften.
Hur har män och kvinnor nyttjat vattnet?	Sociala mönster/skillnader	Det finns olika sociala mönster i bruket av vattnet där männen malde säd och kvinnorna tvättade.

Fig. 2 Matris: Tema: Vatten

⁸ Även här är sammanställningen tagen direkt från AKT Landskaps metodbeskrivning.

TEMA: MÄNNISKAN OCH MARKEN

Exempel på frågor	Typ av innehåll	Exempel på beskrivning
På vilket sätt har de naturliga förutsättningarna påverkat resursutnyttjandet	Förhållande till geologi, topografi, sjöar, vattendrag etc	Aker och äng följde smala sprickor, försänkningar och vindlingar i berggrunden där det var möjligt att odla och bedriva ängsbruk
Vilken typ av näring har dominerat och hur har den förändrats?	Historiskt användande, förändring i bruk	Ett boskapsinriktat jordbruk har varit den dominerande näringen med järnhantering som en komplementär sidonäring. Småjordbruk har lagts ned och odlingslandskapet präglas idag av långt driven specialisering på kvarvarande gårdar.
På vilket sätt är tidigare näringsmönster avläsbart i landskapet, avspeglas det i bebyggelse- eller marknamn?	Funktionella, visuella, historiska, sociala samband	Gruvtorpen som lever kvar som gatunamn i orten och speglar det tidigare småbrukarlandskapet kring gruvan.
Har näringen betydelse för upplevelsen och uppfattningen av landskapet?	Visuell kvalitet	Spåren av järnhanteringen från olika tider finns som en ständig påminnelse om bergsbrukets framträdande roll i området.
På vilket sätt avspelas makten över marken och den sociala organisationen som följde av produktionen?	Sociala mönster/skillnader	Vid bruken fanns en tydlig skillnad mellan de som ägde och de som arbetade. Vid sidan om de välbeställda bergsmännens stora hushåll fanns ett stort antal säsongarbetande som försörjde sig genom lönearbete i hyttan.
Vilken roll har män och kvinnor haft i arbetet/produktionen?	Sociala mönster/skillnader	Produktionen flyttades ut från hushållet. Det blev en striktare uppdelning mellan hemmet och arbetsplatsen, och en striktare uppdelning mellan männens lönearbete i gruvan och kvinnornas hemarbete.

Fig. 3 Matris: Tema: Människan och marken

TEMA: BEBYGGELSE

Exempel på frågor	Typ av innehåll	Exempel på beskrivning
På vilket sätt återspeglas näringsverksamheten i bebyggelsen?	Förhållande till omgivande markanvändning och näringsverksamheter	Arbetsplatsernas och ekonomibyggnaders läge i relation till varandra, markanvändning och produktion.
Hur har de naturgivna förutsättningarna styrt bebyggelsebildningen i området?	Förhållande till geologi, topografi, sjöar, vattendrag etc	Bebyggelsen ligger på impediment i odlingsmarken. Malmfyndigheterna har styrt lokaliseringen av bebyggelsen.
Speglar bebyggelsebildningen sociala och ekonomiska skillnader mellan olika grupper?	Sociala mönster/skillnader	Herrgårdens planerade landskap i kontrast mot torpbebyggelse, uppdelning mellan arbetarkvarter och tjänstemannabostäder i ett gruvsamhälle. Skillnader i mäns och kvinnors verksamheter och rörelsemönster, t ex hem – matbutik, tvättinrättning eller hem – hyttan – skogen.
Kan man se vilken roll bebyggelsen har haft historiskt?	Historisk typ/funktion	Stationssamhälle, sportstugeområde, kyrkby etc
Hur har bebyggelsens/ortens funktion förändrats?	Förändrad funktion	Ett fritidshusområde som omvandlats till permanentboende. Kyrkbyn som tappat sin centrumfunktion till förmån för stationssamhället. Utrymda/rivna bostadslängor speglar avfolkning till följd av nedlagda arbetsplatser.
På vilket sätt speglas boende, arbete och mötesplatser i landskapet.	Funktionella, historiska, visuella och sociala samband.	Namn på platser kan spegla ett historiskt användande t ex ortnamn som syftar på järnframställning eller torpnamn som syftar på en historisk företeelse. Mötesplatser som kyrkor, folkets hus och moderna och historiska marknadsplatser relation till omgivningen.
Kan man urskilja årsringar i bebyggelsens utveckling?	Bebyggelseutveckling	Stationssamhällets utbredning från småskalig mötesplats till tätort med köpcentrum.

Fig. 4 Matris: Tema: Bebyggelse

PLATSSKALA

På denna skalnivå betraktas landskapet som plats eller som ett mikrolandskap. Landskapet överblickas och beskrivs från markperspektiv. Beskrivningen av den lokala skalan ligger betydligt närmare det sätt varpå vi människor varseblir landskapet med våra sinnen och hur vi uppfattar det när vi står mitt i det. I beskrivningen av platsen är därför även de känslor och intryck som beskrivaren har lika viktiga för helhetsbilden som de mer objektivt observerbara strukturerna och detaljerna.

Platsen kan utgöras av ett kvarter i staden, byn, gården eller kanske köpcentrat. På platsnivå fokuserar analysen på frågan; vad är detta för plats, hur har den vuxit fram? Identitetsskapande detaljer som ger platsen dess karaktär belyses. Vad beträffar bebyggelsen på platsnivå utgör gården eller byn lämplig analytisk avgränsning.

De frågor som ställs på platsnivå är desamma som ställs på den lokala nivån. Svaren handlar dock om detaljer på ett helt annat sätt. Temat bebyggelse kan t ex handla om karaktärsgivande drag hos byggnadsdetaljer.

Bedömning av trend i landskapet

Sammantaget skall en bedömning av pågående trender i landskapet utföras.⁹ Avsikten är att göra en översiktlig beskrivning av vilka trender som mest påverkar landskapets karaktärer och kvaliteter. Fokus ligger på hur landskapet används idag och syftet är att bedöma effekterna av pågående processer i landskapet, om de utgör hot eller möjligheter för de konstaterade kvaliteterna. Uppskattningen av trender kan grundas på både vad man uppmärksammat i fält samt på statistiskt material. Bedömningen belyser vad som uppfattas som styrkor, svagheter och hot i landskapet. Vidare bör ett brett deltagande och dialog mellan olika parter initieras i detta skede i syfte att tillföra viktiga perspektiv till vad som uppfattas som landskapets värden och dess potentiella utvecklingsmöjligheter.

5.3 AVGRÄNSNINGAR OCH TILLÄMPNING AV METODEN I FALLSTUDIEN

Länsstyrelsen i Örebro län efterfrågade ett kunskapsunderlag beträffande den äldre bebyggelsen i Älvhyttans centrala delar, i den del av byn som fortfarande präglas av ett öppet odlingslandskap. Syftet med analysen var att en inventering av gårdarna skulle bidra med ytterligare underlag till en förestående kulturresevatsutredning. Tidigare hade bl a en analys av byn i sin helhet genomförts, liksom en analys av landskapet. Valet av studieområde grundar sig således på ett specifikt kunskapsbehov om respektive gård/enhet. Av denna anledning är det relevant att, vid analysen, använda sig av *platskala*. Länsstyrelsen efterfrågade en okulär inventering. Arkivstudier för att fastställa bebyggelsens exakta ålder etc, ansågs ej vara av relevans för det aktuella kunskapsbehovet. De ville också att beskrivningen av bebyggelsens byggnadsdetaljer skulle vara tämligen detaljerad. *Bedömning av trend i landskapet* kommer vidare att utelämnas då studiens syfte endast är att belysa Älvhyttans bebyggelse utifrån aspekterna *visuell analys av landskapet, vatten, människan och marken* samt *bebyggelse*.

De gårdar som analyseras i fallstudien uppgår till 25 stycken varför alla inte ges utrymme i bilagan. Endast ett urval presenteras, i syfte att belysa vilken typ av kunskapsunderlag som metoden fångar upp.

5.4 FALLSTUDIEOMRÅDET

Älvhyttans by är belägen i Bergslagen, i Nora kommun. Den äldsta och organiserade formen av järnframställning, bergsmansbruket, resulterade i bybildningar som i flertalet fall lever kvar idag. Älvhyttans bergsmansby är en av dem (*Bergslagen – Arbetsplatser och bostäder under hundra år*, 1983).

---

⁹ Min uppfattning är att detta steg i metoden gäller lokal- och platsnivån.

6. SLUTDISKUSSION

6.1 AKT LANDSKAPS METOD

I uppsatsen har en överblick beträffande tillgängliga och använda metoder för kulturmiljöanalys presenterats. Rimligt kunskapsinnehåll samt nödvändiga egenskaper hos en metod för att den skall fungera som ett relevant verktyg för att ta fram kunskapsunderlag om bebyggelse och landskap inom ramen för de krav som ställs på en integrerad kulturmiljövård har också diskuterats, liksom eventuella brister hos tillgängliga metoder. Prövningen av AKT Landskaps metodpaket har visat att metoden på många sätt har de egenskaper samt besvarar de frågor som är önskvärda vid framtagande av kunskapsunderlag.

AKT Landskaps metodpaket är inte tänkt att tillämpas i sin helhet utan de delar som är relevanta för aktuell undersökning väljs beroende på studiens syfte och behovet av kunskapsunderlag. Vilka frågor som besvaras beror därför på vilken del av paketet som väljs. AKT Landskaps metod möjliggör dock att den typ av data som är viktig för förståelsen av kulturmiljön i ett studerat område inhämtas, vilket tydliggörs i fallstudien. Frågor som rör dagens landskap, hur natur- och kulturlandskapet påverkat och påverkar varandra, vad miljön har haft för betydelse under olika tidsperioder, vilka avläsbara kulturhistoriska mönster som finns och vilka sociala strukturer som har påverkat miljön kan besvaras. Information om den historiska läsbarheten utifrån dessa aspekter fångas också upp av metoden liksom kunskap om vad i dagens landskap som är betydelsebärande och vilka förutsättningar som finns för miljöns fortlevnad.

Metoden möjliggör vidare ett helhetsgrepp på miljön (utifrån natur- och kulturmiljö samt visuella aspekter) med möjlighet till tematisering och fokusering. Den kan hantera olika skalor och ett metodsteg behandlar framtida förändringar. Den är också tillämpbar i olika typer av miljöer, även de som inte betraktas som särskilt bevarandevärda. Metoden skall också gå att tillämpa i agrara och urbana miljöer samt på platser som hamnar däremellan.

AKT Landskap ger i sin metodbeskrivning exempel på relevanta frågor att ställa, liksom förslag på tematisk indelning. Aktuellt kunskapsbehov och typ av miljö som skall analyseras får därför också styra vilka frågor som ställs och var fokus skall ligga. Utföraren har här möjlighet att "påverka" metoden vilket kan vara både positivt och negativt. AKT Landskaps uppdrag var att utveckla en metod för karaktärisering av bärande kvaliteter i Bergslagens vardagslandskap med fokus på de fyra exempelmiljöerna *vatten*, *bebyggelse*, *kyrkor* och *odlingslandskap*. De har därför utgått från frågor som är av relevans i de miljöer metoden är avsedd att användas i. Att utföraren kan formulera de frågor som är relevanta för det kunskapsbehov som finns, givetvis med det helhetsgrepp osv som metoden förespråkar, är att uppfatta som positivt då olika typer av underlag skall tas fram. Samtidigt kan det vara viktigt att verktyget ger tydliga riktlinjer för vilka frågor som kan vara intressanta att ställa i olika miljöer. Hur skall frågorna exempelvis formuleras om den plats som studeras utgörs av ett kvarter i en stadsdel? Vilket innehåll kan svaret få? Hur kan en beskrivning se ut?

Metodpaketets styrka är dock att det har en flexibilitet på flera nivåer. Dels att olika delar kan väljas utifrån syfte och kunskapsbehov och dels att den ändå lämnar öppet för olika fokus genom att endast ge förslag på relevanta frågeställningar utifrån vilken miljö det är som skall studeras. Att olika metodiker ingår i paketet medför att en tvärvetenskaplig analys kan utföras vilket är av relevans inom en integrerad kulturmiljövård och inom samhällsplanering. Slutsatsen är vidare att den, genom sin flexibilitet, går att tillämpa på nationell basis och därför är relevant för kulturmiljövården även utanför den region den utarbetats för. AKT Landskaps metod bidrar till relevant kunskapsunderlag för kulturmiljövården och är ett alternativ till de metoder för kulturmiljöanalys som finns i övrigt.

6.2 METODER FÖR KULTURMILJÖANALYS INOM RAMEN FÖR EN INTEGRERAD KULTURMILJÖVÅRD

Relevanta analysverktyg är nödvändigt för att kulturmiljövården skall kunna ta fram de kunskapsunderlag som behövs inom ramen för en integrerad kulturmiljövård. Det finns en rad metoder för kulturmiljöanalys och i uppsatsen diskuteras vad som är att uppfatta som rimligt kunskapsinnehåll i dessa analyser liksom vilka egenskaper som är önskvärda hos en metod. Ett flertal metoder uppfyller de behov som en integrerad kulturmiljövård behöver för att kunna ta fram adekvata kunskapsunderlag medan andra inte gör det i samma utsträckning. Att rekommendera någon specifik metod är dock inte möjligt, kunskapsbehov och syfte bör vara det som styr metodvalet. Vad som uppfattas som intressant ur ett kulturvårdande perspektiv är också föränderligt varför synen på metoders datafångst varierar över tid och i olika sammanhang. Av vikt är dock att kulturarvssektorn äger kunskap om de metoder som finns och väljer metod utifrån aktuellt kunskapsbehov och syfte med det underlag som skall tas fram. För att underlaget skall vara adekvat i en integrerad kulturmiljövård bör metoden uppfylla de, i uppsatsen, fastslagna kriterierna.

Vidare bör det vara av relevans inom kulturvårdssektorn att man har tydliga analysverktyg att arbeta med. Det skapar möjligheter att ta fram tydliga underlag som kan kopplas till olika typer av samhällsplanering. Relevanta analysverktyg bidrar också till en ökad transparens i hur och varför viss information tagits fram samtidigt som de medför en ökad tydlighet för de som arbetar med att ta fram kunskapsunderlag. En metod är till för att utgöra ett arbetsverktyg för den som tillämpar den och en adekvat metod som går att använda utifrån skiftande behov och syften möjliggör ett bättre arbetssätt samtidigt som den kan användas av flera utförare men med liknande "resultat".

7. SAMMANFATTNING

Kulturarvsfrågor skall vara integrerade i samhällsplaneringen vilket ställer krav på att det finns metoder för att ta fram relevanta kunskapsunderlag. Tidigare studier har visat att det finns ett visst behov av att utarbeta metoder för att ta fram kunskapsunderlag i form av kulturmiljöanalyser och inventeringar av den bebyggelse i landet som är att betrakta som värdefull utifrån kulturarvsaspekter. Att belysa vilka metoder som är tillgängliga och används inom kulturvården vad beträffar framtagandet av relevanta kunskapsunderlag samt vad som krävs av en metod för att den skall utgöra ett, för kulturvården, bra arbetsredskap var därför intressant att studera. Länsstyrelsen i Örebro län önskade vidare få en metod för karaktärisering av bebyggelse och landskap (utarbetad av konsultföretaget AKT Landskap) prövad varför det var intressant att i studien se hur, den för Länsstyrelsen framtagna metoden, kunde fungera som verktyg för att ta fram kunskapsunderlag inom ramen för de krav som ställs på en integrerad kulturmiljövård.

Min ambition var att undersöka AKT Landskaps modell som metod, hur den fungerade, vilka aspekter av kulturmiljön den behandlade och lyfte fram samt om den erbjöd ett alternativ till andra metoder. Huvudfrågorna besvarades med hjälp av följande frågor:

- Vilka metoder för kulturmiljöanalys används/finns tillgängliga idag inom kulturmiljövården?
- Vilka ämnen/discipliner/grupperingar har stått bakom utformningen av idag använda/tillgängliga metoder?
- Vilken typ av data skall en analysmetod fånga upp som är viktiga för förståelsen av kulturmiljön i ett studerat område? Vilka egenskaper bör en metod ha för att möjliggöra detta?
- Brister idag använda/tillgängliga metoder i något avseende i relation till nödvändig datafångst?
- Hur ser en kulturmiljöanalys enligt AKT Landskaps metod ut? Utgår den från några förebilder?
- Vilka kompetensområden besitter AKT Landskap?
- Vilken erfarenhet har de av kulturmiljöanalys?
- Vilken typ av frågor besvarar analysmetoden?
- Bidrar den till ett relevant kunskapsunderlag för kulturmiljövården?
- Går den att tillämpa på nationell basis? Är den relevant för kulturmiljövården utom regionen?

Uppsatsen hade följande syften:

Att ge en överblick över tillgängliga/använda metoder för kulturmiljöanalys.

Att undersöka AKT Landskaps modell som metod, bl a utifrån en fallstudie som utgjorde en del av en utredning om inrättande av kulturresevat.

Att diskutera metodens användbarhet för att ta fram kunskapsunderlag för kulturmiljövård och samhällsplanering.

Att diskutera rimligt/nödvändigt kunskapsinnehåll i kulturmiljöanalyser.

Målsättningen med uppsatsen var att bidra till en diskussion kring metoder för kulturmiljöanalys i praxisorienterade arbetsuppgifter.

Metoden för den del av uppsatsen som var en diskussion om metoder för kulturmiljöanalys utgjordes av en litteraturstudie där ett urval av tidigare rapporter och studier fick utgöra källmaterial. De användes som underlag för diskussion och slutsatser. En del av uppsatsens fokus var att undersöka AKT Landskaps metod varför metodbeskrivningen också utgjorde källmaterial. För att kunna placera AKT Landskaps modell i en vidare kontext, med andra metoder, relaterades den till metoddiskussionen. Metodiken i fallstudien följde AKT Landskaps metodupplägg för analysmodellen. Källmaterialet byggde på tidigare sammanställningar av arkivmaterial, litteratur samt på en egen utförd empirisk undersökning i form av en inventering och karaktärisering. Det huvudsakliga syftet med fallstudien var att lyfta fram och belysa resultatet av AKT Landskaps analysmetod.

I uppsatsen har en överblick beträffande tillgängliga och använda metoder för kulturmiljöanalys presenterats. Rimligt kunskapsinnehåll samt nödvändiga egenskaper hos en metod för att den skall fungera som ett relevant verktyg för att ta fram kunskapsunderlag om bebyggelse och landskap inom ramen för de krav som ställs på en integrerad kulturmiljövård har också diskuterats, liksom eventuella brister hos tillgängliga metoder. För att bidra med rimlig datafångst bör metoden t ex medverka till att frågor som rör dagens landskap, hur natur- och kulturlandskapet påverkat och påverkar varandra, vad miljön har haft för betydelse under olika tidsperioder, vilka avläsbara kulturhistoriska mönster som finns och vilka sociala strukturer som har påverkat miljön besvaras. Information om den historiska läsbarheten utifrån dessa aspekter bör också fångas upp liksom kunskap om vad i dagens landskap som är betydelsebärande och vilka förutsättningar som finns för miljöns fortlevnad. Viktiga egenskaper hos en metod är att den tar ett helhetsgrepp på miljön (utifrån natur- och kulturmiljö samt visuella aspekter) med möjlighet till tematisering och fokusering. Den ska kunna hantera olika skalor samt framtida förändringar. Den ska också vara tillämpbar i olika typer av miljöer, även de som inte betraktas som särskilt bevarandevärda. Metoden skall också gå att använda i agrara och urbana miljöer samt på platser som hamnar däremellan. Prövningen av AKT Landskaps metodpaket har visat att metoden på många sätt har de egenskaper samt besvarar de frågor som är önskvärda vid framtagande av kunskapsunderlag samt att den är ett alternativ till de metoder för kulturmiljöanalys som finns i övrigt.

8. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

8.1 OTRYCKTA KÄLLOR

8.1.1 E-POST

E-Postreferens 1: SV: Kandidatuppsats från anne.philipson@akt-landskap.se E-postkontakt med Anne Philipson Jancke, AKT Landskap 2009-04-20

8.2 TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

8.2.1 LITTERATUR

Ahlberg, Nils (1998) *Stadens mönster – de historiska kartorna berättar*, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag

Balgård, Sture (1976) *Nya hus i en gammal stad. Stadskaraktär och bebyggelseanpassning i bevarandeområden*, Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning

Bergslagen – Arbetsplatser och bostäder under hundra år (1983) Konsthögskolans Arkitekturskola, Stockholm: Konsthögskolans Arkitekturskola

Karlsson, Susanne (2008) *Att ta tillvara på kvaliteter i bebyggelsemiljön – en kulturmiljöanalys enligt DIVE-metoden*, Magisteruppsats, Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet

Lisitzin, Katri & Blixt, Järda (1996) *Kulturmiljöbeskrivningar i planeringsunderlag – några exempel*, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag

Persson, Ingrid & Westerlind, Ann Mari (2000) *Kultur i grunden – kulturmiljöunderlag i planering och byggande*, Karlskrona: Boverket

Schibbye, Bengt & Pålstam, Ylva (2001) *Landskap i fokus – Utvärdering av metoder för landskapsanalys*, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag

Tollin, Clas (1991) *Ättebackar och ödegården – de äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag

Unnerbäck, Axel (2002) *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag

8.2.2 INTERNETREFERENSER

Internetreferens 1:

<http://www.agendakulturarv.se> 2009-09-03

Internetreferens 2:

<http://www.miljomal.nu> 2009-09-03

Internetreferens 3:

Karaktärsdrag och bebyggelsemönster – modell för karaktärisering och uppföljning av miljömålsarbetet (2004) Riksantikvarieämbetet

http://fmis.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2007/december/9172093692.pdf

Hämtad 2009-04-27

Internetreferens 4:

Visualisering av kulturmiljö i vägplanering – projektrapport (2006) Riksantikvarieämbetet

<http://www.raa.se/publicerat/9172094109.pdf>

Hämtad 2009-04-27

Internetreferens 5:

Karaktärsdrag och bebyggelsemönster – modell för karaktärisering och uppföljning av miljömålsarbetet (2004) Riksantikvarieämbetet

http://fmis.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2007/december/9172093692.pdf

Hämtad 2009-04-27

Internetreferens 6:

Karaktärsdrag och bebyggelsemönster i tätorter – En studie av metoder för miljömålsuppföljning (2006) Riksantikvarieämbetet

http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2009/april/karaktarsdrag_och_bebyggelsemonster_i_tatorter.pdf

Hämtad 2009-07-15

Internetreferens 7:

<http://www.raa.se/cms/extern/samhallsbyggnad/planering/metoderochkunskapsunderlag.html> 2009-07-06

9. ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING

- Figur 1   Matris: Visuell analys av landskapet, AKT Landskaps metodbeskrivning, 2009
Figur 2   Matris: Tema Vatten, AKT Landskaps metodbeskrivning, 2009
Figur 3   Matris: Tema Människan och marken, AKT Landskaps metodbeskrivning, 2009
Figur 4   Matris: Tema Bebyggelse, AKT Landskaps metodbeskrivning, 2009

10. BILAGA

Fallstudie, Älvhyttans bergsmansby

BILAGA

FALLSTUDIE – ÄLVHYTTANS BERGSMANSBY

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. FALLSTUDIE	40
1.1 Inledning	40
1.1.1 Bergshanteringens tidiga utveckling	40
1.1.2 Odlingslandskap	41
1.1.3 Befolkningsutveckling	42
1.2 Älvhyttan	42
1.2.1 Hyttplatsen	43
1.2.2 Byns bebyggelse	43
1.2.3 Bergsmansgårdens bebyggelse	43
1.2.4 Hustyper	44
1.3 Berättelsen om Älvhyttans gårdar	44
2. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	59
2.1 Tryckta källor och litteratur	59
2.1.1 Litteratur	59
2.1.2 Internetreferenser	59
3. ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING	60

1. FALLSTUDIE

1.1 INLEDNING

Det geografiska område som benämns Bergslagen innefattar i huvudsak de malmrika trakterna inom Dalarna, Västmanland och Värmland. Järnet, skogen och vattnet är de komponenter som bildat gemensam nämnare för regionen (*Brukat och byggt i Örebro län*, 2003). Som ovan nämnts så medverkade det tidiga bergsmansbruket till framväxten av bybildningar, varav många lever kvar idag. Nedanstående avsnitt bygger, där inget annat anges, på studien *Bergslagen – Arbetsplatser och bostäder under hundra år* (1983).

1.1.1 BERGSHANTERINGENS TIDIGA UTVECKLING

Regionen är belägen på en berggrund som innehåller en hög grad av fosforfattig järnmalm vilken kunde bearbetas och användas med tidigt känd teknik. Vidare utgjorde även förekomsten av kalksten i berggrunden en viktig aspekt för framväxten av Bergslagens järnbruk då stenen var en nödvändig komponent i processen. Då naturlandskapet i övrigt innehåller mycket förkastningar och sprickbildningar har det bildats många vattensystem av bäckar, åar och sjöar. Vattenfallen bidrog med kraft till järnframställningen och de många vattendragen utgjorde i äldre tid viktiga transportleder. Den dominerande jordarten i området är morän, bevuxen främst med barrskog. Skogen var också den mycket viktig för den tidiga järnhanteringen som krävde stora mängder träkol.

I och med framväxten av järnbruket blev bygder som tidigare ansetts svårbeboeliga intressanta. Bosättningar uppstod redan på 1200-talet och då malmen i berget fanns på spridda håll blev också bebyggelsen utspridd. Den tidiga brytningen började således på 1200-talet och troligen var flertalet av regionens alla hyttor etablerade redan på 1400-talet. Under 1300-talet utvecklades masugnarna och lufttillförseln till dessa ugnar skedde med hjälp av vattenkraft varför de förlades vid vattenfall. En biprodukt vid framställning av järnet var slaggsten vilket i sin tur användes som byggnadsmaterial. Masugnens drift benämndes som blåsning. Ugnen blåstes upp vid igångsättning och blåstes ned vid processens avslut. Vid masugnen anlades också malmbås, rostgropar och senare även rostugnar, kolhus samt järnbodar. Den sammantagna bebyggelsen kallades hytta och hyttplatsen påvisar tydligt järnhanteringsorganisationen.

Själva hanteringen sköttes av vad som kallades bergsmän. De ägde andelar i hyttan men bedrev också jordbruk. Gruvorna liksom kalkstensbrotten ägdes gemensamt. Varje enskild bergsman ansvarade själv för sin blåsning samt till en början för brytningen i gruvan. För att underlätta transport skedde den mestadels vintertid då malmen kunde förflyttas på snön. Framställningen av järn krävde också stora kvantiteter träkol varför kolmilor behövdes för framställning av kolet.

Det huvudsakliga arbetet sköttes av bergsmannen och hans familj samt av dennes drängar och pigor. Sysslorna på bergsmansgården vad beträffar järnbruket utgjordes främst av förberedelser för blåsningen. Blåsningen pågick nämligen under en kort tid då man inom bergsmanshushållet inte förmådde producera råvaror för längre perioders blåsning. Vidare

kunde man till en början inte konsten att bygga dammar varför hyttorna förlades vid mindre vattendrag.

Varje bergsman hade sitt eget kolhus samt malmbås och blåsningen skedde, som ovan nämnts, individuellt. En hyttfogde utsågs inom den egna gruppen och hyttorna var organiserade i bergslag, en benämning som först avsåg en sammanslutning men som sedan kommit att definiera ett territoriellt område.

Största delen av järnet exporterades och efterfrågan ökade i och med de stora krigen ute i Europa vilket föranledde att den svenska staten ville öka blåsningstiderna samt att yrkeskunnigt folk skulle överta hyttdriften. Masmästarförordningar utfärdades därför under mitten av 1600-talet. Antalet bergsmän ökade liksom bergsmansbyarna. Efter 1700-talet nyetablerades dock inga byar.

Masugnarna utvecklades och den nya tekniken slog igenom på 1700-talet. Vattenregleringstekniken förbättrades också vilket ledde till att två eller flera hyttelag kunde bygga större hytta på lämpliga platser. Under samma århundrade ökade blåsningstiderna i bergsmanshyttorna. Trots den större arbetsbelastningen ökade inte antalet arbetare vilket kritiserades inom masmästarskrået. Dock klarade sig bergsmannen till största delen, vid denna tid, med sitt eget husfolk och gårdens torpare. Endast under blåsningstiden krävdes det att yrkesarbetare eftersändes.

En effektivisering av masugnsprocessen i början av 1800-talet medförde ett minskat behov av träkol men krävde kontinuerlig drift. Bergsmännens organisation var inte anpassad för det och de klarade inte heller av de nya, dyra investeringar som krävdes. Istället fortsatte de med sin teknik så länge det var möjligt. 1859 frigavs tackjärnstillverkningen och från mitten av 1800-talet lades bergsmanshyttorna ner i hög takt.

1.1.2 ODLINGSLANDSKAP

Mestadels har bergsmansbyarnas utmarker bestått av blandskog med inslag av mossmarker. Där har även kalkstensbrott varit belägna. Dessa marker var viktiga under järnhanterings tid då de utgjorde råvarubas och skogsbete men de kom även att spela en stor roll efter hyttnedläggningarna då jordbruket blev den viktigaste näringen. Kalksten och skog hjälpte till vid försörjningen då byns invånare kunde få inkomster av kalkbränning, kolning samt körslor till bruk och ännu verksamma hyttor. I vår tid bidrar skogen till en viktig del av markägarnas inkomster.

Inägorna bestod av åkermark, slätterängar, hagmark, tomtmark samt den för hyttdriften gemensamt ägda marken. De gav basen för livsmedelhushållningen i respektive bergsmanshushåll samt mat åt djuren. Åkrarna användes för odling av brödsäd samt för potatis och fodersäd åt bergsmännens många hästar vilka var viktiga dragare i bergsbruket. I övrigt höll man nötboskap och får. De områden som på våren översvämmades användes som slog.¹⁰ Hagmarken användes dels för bete men också för slätter och lövtäkt.

---

¹⁰ Sloghage är en trädbevuxen ängsmark som slåttas. Ordet är typiskt för Bergslagen. I Sveriges södra delar kallas samma typ av ängsmark för löväng. För mer info se bl a

Till en början var åkerarealen liten men under 1800-talet bröts ny åkermark för att kunna livnära den ökande befolkningen. Samtidigt etablerades många torp på byns utmarker. Åkermark bröts också i hagmarken liksom på de tidigare våtmarkerna. Nya hagar bredde ut sig i skogsområdena. Vid järnhanterings nedläggning blev, som ovan nämnts, jordbruket ännu mer viktigt för försörjningen. Marken utnyttjades som allra mest under början av 1900-talet. I vår tid har skogen kommit tillbaka på stora delar av den tidigare hagmarken och även åkermarken har delvis växt igen. Tydligt är också att de mindre brukarenheterna har sammanförts, genom köp och arrenden, till större enheter.

1.1.3 BEFOLKNINGSUTVECKLING

I huvudsak bestod, till en början, bergsmansbyarnas befolkning av storhushåll. Bergsmannen/bonden bodde tillsammans med sin familj samt med pigor och drängar på samma gård. Varje hushåll utgjorde en självförsörjande enhet, både gällande jord- och skogsbruk samt järnhantering. I och med nya tekniker och masmästarförordningen hände det ibland att masmästare, uppsättare och andra yrkeskunniga bosatte sig med egna hushåll i bergsmansbyarna. Befolkningsökningen under 1800-talet medverkade till ett ökat antal mindre, icke-jordägande hushåll. Hytt- och gruvarbetare flyttade till byarna och likaså gjorde olika hantverkare såsom skraddare och skomakare. Andelen torpare ökade kraftigt. Vid nedläggningen av hyttan avbröts inte befolkningsökningen med en gång men det blev svårare att finna en utkomst vilket den ökade andelen fattiga påvisar (backstugusittare, inhysingar etc). Invånarantalen har i många byar minskat från sekelskiftet och fram till vår tid, bl a beroende på förändringar i jord- och skogsbruk.

1.2 ÄLVHYTTAN

Genom den tidigare bykärnan rinner Venaån vars strandbrinkar är fasta endast på en kort sträcka. Möjligt är att platsen tidigt utgjorde ett vad. Ån bildar också ett fall vid detta område. Omgivande mark sluttar ned mot en mindre slättmark som går längs med ån. Troligen löpte klövjestigar ut från vadplatsen i nordvästlig, nordostlig och sydvästlig riktning.

Byn kom att lokaliseras kring en tidigt uppkommen central plats där också hyttan placerades. Marken omkring delades upp i cirkelsegment. Själva gårdarna grupperades kring hyttplatsen och omgärdades i sin tur av den odlingsbara marken. Från början hade således byn en karaktär av klungby men på senare tid skiftades den ut.

Älvhyttans by är belagd sedan 1354. 1705 omfattade den 7 mantal och utgjordes av 10 gårdar. Vid laga skifte 1845 fanns det i Älvhyttan 22 gårdar på mellan 1/2 och 1/8-dels mantal. 1979 hade byn 17 fastigheter med jord och/eller skog, 27 andra fastigheter samt ett område med fritidshus vid sjön.

En kvarn fanns vid hyttan före 1705. Själva hyttan lades ner 1861 och samma år byggde man en ny kvarn. 1918 kopplade man en likströmgenerator till kvarnhjulet och 1948 togs både generator och kvarn ur bruk.

1.2.1 HYTTPLATSEN

Byn var tidigt organiserad i ett arbetsområde med hyttplats, jordbruksområde med såväl gårdsbebyggelse som åkermark mm samt skogsmark med bete för djuren. Gårdarna och den i närheten belägna åkermarken var privatägd medan övrigt ägdes och brukades gemensamt. Skogsmarken delades under senare tid upp mellan gårdarna men kalkstensbrotten ägdes fortsatt gemensamt.

Själva hyttan var belägen på det sk hyttbleket och intill hyttan låg bl a kolhus och malmbås. Längre bort fanns rostgropar, in- och utlastningsplatser vid vattendragen osv. På den gemensamt ägda marken fanns också byggnader som ägdes enskilt av bergsmännen. Bebyggelsen på hyttplatsen genomgick ständiga förändringar, hyttan byggdes om, nytillkomna delägare byggde sina malmbås, kolhus, stallar osv. Då hyttan lades ner revs de flesta byggnaderna som hörde till hyttplatsen.

1.2.2 BYNS BEBYGGELSE

Älvhyttans äldsta bebyggelse låg tätt samlad och bestod endast av bergsmännens gårdar. Genom hemmansklyvningar ökade antalet och de nya gårdarna placerades invid de som redan fanns. Flertalet hus byggdes vidare på varje gård. Byn förtätades därmed i sin kärna men redan före 1784 byggdes två gårdar i byns utkant.

Från 1700-talet etablerades också torp i Älvhyttan och de förlades i regel på utmarken. 1705 fanns det två torp och i slutet av 1800-talet så många som 70 stycken.

Laga skiftet påverkade givetvis byns karaktär av klungby då en del gårdar flyttades ut. Vidare ersattes de många mindre små uthusen av större som rymde flertalet funktioner.

Bebyggelsen utökades i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet med folkrörelselokaler och andra byggnader för gemensamt bruk. I Älvhyttan byggdes folkskola, handelsbod, missionshus och gästgiveri med skjutsstation.

Från mitten av 1800-talet till mitten av 1900-talet byggdes i byn nya bostadshus som hade att göra med jordbrukets och skogsbrukets behov. Uthusbyggnaderna blev färre i och med jordbrukets avveckling som tog sin början på 1920-talet. Bykärnan har i Älvhyttan glesats ut på ett märkbart sätt och nya gårdar förlades på så vis att karaktären av by idag är svår att uppfatta. Under senare delen av 1900-talet och i vår tid har ett flertal fritidshus byggts vid sjön samt några enstaka bostäder för permanentboende nybyggts i byn.

1.2.3 BERGSMANSGÅRDENS BEBYGGELSE

Bergsmansgårdarnas bebyggelse grupperades runt ett gårdstun och i äldre tider, åtminstone gäller detta för södra Bergslagen, var gårdarna helt kringbyggda. På skifteskartor från Älvhyttan syns det att flera gårdar hade större uthus som nästan omslöt hela gården.

Bebyggelsen runt gårdstunet utgjordes bl a av bostadshus, loftbod och bryggshus (tvättstuga), ladugård, stall samt vagnbod. Det som från början bestod av en sluten husgruppering tenderade att lösas upp då behovet av fler byggnader uppstod. Gårdarna präglades till en början av ett månghussystem, dvs varje byggnad inrymde en eller två

funktioner vilket gav en större mängd mindre byggnader för att täcka funktionsbehoven. Vidare hade gårdarna byggnader på hyttplatsen liksom lador på hagmark.

Fram till mitten av 1700-talet bestod byggnadsbeståndet huvudsakligen av envåningshus. Undantag utgjorde loftbodarna samt enstaka bostadshus. Bebyggelsen var i regel timrad. Under senare delen av 1700-talet byggdes bostadshusen i en och en halv våning. Vid sekelskiftet 1800 tog man intryck av herrgårdarnas arkitektur och det blev vanligt med bostadshus i två våningar på bergsmansgårdarna. En variant var att man byggde nya tvåvåningshus i samband med utflyttning då byn skiftades eller så byggde man på ytterligare en våning på redan befintliga hus. I samband med den förändring skiftet innebar, då vissa gårdar flyttades ut eller nyuppfördes, placerades ej längre bebyggelsen runt ett gemensamt gårdstun. Istället förlade man mangården med sina två flyglar tillsammans medan stall och ladugård placerades gemensamt. Bostad och trädgård skildes därmed från jordbruksdelen. Slaggsten kom vid denna tid in som ett nytt byggnadsmaterial i ekonomibygnaderna.

Då hyttan lade ner försvann en del av byggnadsbeståndet men flertalet byggnader finns kvar idag. Detta gäller främst den bebyggelse som användes för jordbruket.

1.2.4 HUSTYPER

I Älvhyttan finns senare exempel på den äldre byggnadstypen då bostaden var sammanbyggd med ekonomibygnaderna och tillsammans bildade de från början en sluten gårdsform. Under 1700-talet byggde man större bostadshus och parstugan utökad till framkammarsstuga förekommer också i Älvhyttan. Som ovan nämnts byggdes tvåvåningshus från 1700-talets slut och äldre hus kunde då byggas på med en våning. En del äldre boningshus står i Älvhyttan kvar som flygelbyggnader till senare tillkomna mangårdsbyggnader. Andra typer, som torpställen och bostadshus från sekelskiftet 1900 förekommer också i byn.

Loftbodarna förekommer som flygelbyggnader. I bodarna förvarades mat, kläder osv och övervåningen kunde nyttjas som bostad sommartid. I vissa fall kläddes loftgångarna in då den ursprungliga timmerbyggnaden brädfodrades. Bryggstugorna kunde även de bestå av förrådsutrymme men också av en kammare. Murstocken utnyttjades därmed för en extra eldstad så boende i stugan möjliggjordes.

Fåhus, stall, loge samt andra ekonomibygnader varierade och varierar i storlek och hur de är placerade. Ursprungligen timrades de men senare murades de också av slaggsten. Uthus av enklare slag uppfördes i stolpkonstruktion med brädväggar.

Vad beträffar de större gårdarna och bostadshusen har de ofta skorstenar av gjutjärn vilket är karaktäristiskt för just bergsmansgårdar.

1.3 BERÄTTELSEN OM ÄLVHYTTANS GÅRDAR

Källmaterialet i denna del av fallstudien bygger, där inget annat anges, på en egen utförd inventering samt på studien *Bergslagen – Arbetsplatser och bostäder under hundra år* (1983), Catharina Svalas rapport *Från ladugård till djurstall – ekonomibygnader under 250*

år (1993) och lokala beteckningar vad beträffar gårdsnamn samt fastighetsbeteckningar är hämtade från en sammanställning utförd av Edith och Sune Karlsson (2008), boende i Älvhyttan.¹¹

ENGELBREKTSGÅRDEN Älvhyttan 5:6

Engelbrectsgården är, tillsammans med en annan stor bergsmansgård, belägen på en höjdsträckning i det öppna landskapet, relativt långt från bykärnan. Det omgivande landskapet är småskaligt men relativt öppet då det i huvudsak består av beteshagar och odlingsmark. Siktlinjerna är dock korta då trädgångar avgränsar landskapsrummet. En allé kantar uppfarten till Engelbrectsgården. Bebyggelsen består av två rumsliga enheter där jordbruksdel och bostadsdel är tydligt skilda från varandra. I öster bildar mangårdsbyggnaden, tillsammans med två flygelbyggnader samt ett mindre bostadshus, en fyrkant och i väster är två större samt en mindre ekonomibygnad belägna. En jordkällare finns också i anslutning till mangårdsbyggnaden.

Fig. 1 Engelbrectsgården

---

¹¹ De gårdar som presenteras i uppsatsen har valts då de representerar lite olika gårdstyper. Redogörelsen för dem hänger därför inte samman på samma sätt som den gör i den fullständiga rapporten. Där får läsaren ta del av gårdarna, en efter en, som de är placerade i byn och längs med byvägen.

Mangårdsbyggnaden uppskattas vara från början av 1800-talet. Den är en parstuga i två våningar och timmerstommen är klädd med rödfärgad träpanel. Det flacka sadeltaket, som liksom flera av gårdens byggnader tidigare kan ha varit torvtäckt, är belagt med tegel och fönstren är spröjsade. Taket kröns av två karaktäristiska bergslagsskorstenar. Farstukvisten har vita snickerier, vit väggpanel samt en tvådelad spegeldörr med inskription ovanför. Dess tak är täckt med takpapp.

Fig. 2 Mangårdsbyggnaden

Ekonomibyggnaden placerad som flygel (väster) kan vara från början eller mitten av 1800-talet. Timmerstommen i en och en halv våning står på torpargrund och är delvis klädd med rödfärgad träpanel. Sadeltaket är täckt med tegel. Dörrar till separata delar, fönsterluckor samt spröjsat fönster finns.

Fig. 3 Västra flygeln

Ekonomibyggnaden/Visthusbod placerad som flygel (öster) uppskattas vara av samma ålder som den andra flygeln. Timmerstommen i en och en halv våning står på torpargrund och är delvis täckt med rödfärgad träpanel. Sadeltaket är täckt med tegel och byggnaden har dörrar som leder in till separata avdelningar samt halvåningsfönster, större spröjsade fönster samt fönsterluckor. Vissa av fönstren har järngaller på insidan. Samma typ av galler återfinns i ett flertal andra visthusbodar i byn.

Fig. 4 Östra flygeln

Det mindre bostadshuset/brygghuset uppskattas till att vara från början eller mitten av 1800-talet. Det är i en våning, vilar på torpargrund samt har ett sadeltak täckt med tegel. Timmerstommen är klädd med rödfärgad träpanel och fönstren är spröjsade och dörren tvådelad. Taket kröns av en bergslagsskorsten.

Fig. 5 Brygghuset

Fig. 6 Jordkällaren

Jordkällaren är murad.

Ladugården/Ladan med vinkelformad plan kan vara från slutet av 1800-talet alternativt från början av 1900-talet. Stommen utgörs delvis av timmer och fähusdelen är murad och putsad. Byggnaden har en och en halv våning. I den murade delen finns spröjsade fönster och på utsidan en avdelning avsedd för gödsel. Fasaden har till viss del stående rödfärgad träpanel. Sadeltaket har en täckning av korrugerad plåt. Byggnaden har också luckor samt dörrar som leder in till separata delar.

Fig. 7 Ladugården med vinkelformad plan

Ladugården/Ladan/Loglängan är troligen från samma tid som den andra ekonomibyggnaden. Den är i en och en halv våning, har delvis timmerstomme och delvis är den murad. Också denna byggnad har en avdelning för gödsel på ena gaveln. Delar av fasaden är klädd med stående, rödfärgad träpanel och sadeltaket är täckt med korrugerad plåt. Vidare har byggnaden spröjsade fönster samt luckor och dörrar som leder in till separata avdelningar.

Fig. 8 Ladugården

Fig. 9 Den mindre boden med dass

Den mindre boden med dass kan vara från slutet av 1800-talet och har lantgotikens karaktäristiska fönsteromfattningar. Grunden utgörs av en enkel hörnstensgrund och stommen är klädd med rödfärgad träpanel och sadeltaket är täckt med tegel. Dörrar leder in till separata avdelningar, bl a till ett dass och fönstren är spröjsade. Även två blindfönster finns. Eventuellt kan boden delvis ha utgjort höns hus.

Engelbrektsgården är en genuin bergsmansgård som berättar om en tid då bergsbruket och jordbruket var det viktigaste näringsfånget och det omgivande landskapet var av största betydelse. I både gårdsbild och i det intilliggande brukade landskapet kan spåren från denna tid i Älvhyttans historia avläsas. Dessutom vittnar de stora ekonomibyggnaderna om förändringen efter hyttans nedblåsning då jordbruket blev gårdens huvudsakliga näringsfång. Bebyggelsen berättar också om det sociala skikt bergsmännen och senare bönderna utgjorde. Den berättar också om det vardagliga arbetet och livet i äldre tider, med tvätt, förvaring av mat osv. Ännu idag bebos gården permanent men något jordbruk tycks inte bedrivas så gårdens ursprungliga funktion har förändrats.

SJÖBLADSGÅRDEN Älvhyttan 3:32

I bykärnan, längs med byvägen, ligger ytterligare en stor och genuin bergsmansgård. Sjöbladsgården är belägen mellan Venaån och nämnda väg. Gården ligger på en mindre höjdsträckning och marken sluttar ned mot ån och mot betesmarken och Venakärret i öster. Mot vägen är höjdskillnaden mer markant och vissa delar är uppbyggd av en högre stenmur. I väster gränsar tomten mot Lilla Älvhyttegården. Det omgivande landskapet är i sin helhet småskaligt och olika markslag och varierande topografi skapar tämligen avgränsade landskapsrum. Vidare är landskapet endast halvöppet i denna del av byn. Vägens sträckning vidare ut i det öppna landskapet skapar dock en riktning och medverkar till en lång siktlinje uppemot Domargården. Sjöbladsgårdens bebyggelse bildar, tillsammans med topografien, en tydlig rumslig avgränsning. Byggnaderna är grupperade i en rektangulär form med ekonomibyggnaderna i ena änden och bostadshusen i den andra. En öppen gårdsplan markerar jordbruksfastigheterna medan tomten i anslutning till bostadshusen är något mer trädgårdsbetonad. Sammantaget har gården en mangårdsbyggnad med brygghus placerat som flygel samt tre större ekonomibyggnader. Även en jordkällare finns bakom mangårdsbyggnaden.

Fig. 10 Sjöbladsgården

Mangårdsbyggnaden är möjligen från början av 1800-talet. Huset är en framkammarsstuga i en och en halv våning och timmerstommen vilar på en torpargrund. Fasaden utgörs av en rödfärgad träpanel. Fönstren är spröjsade och halvåningsfönster finns. Det flacka sadeltaket, som säkerligen i äldre tider varit torvtäckt, är idag täckt med tegel och kröns av tre bergslagsskorstenar. Framsidans farstuvist har vita snickerier, vit väggpanel samt pulpettak täckt med tegel. Dörren är en tvådelad spegeldörr av brunmålat trä med romboid spröjsning i oandel. På husets baksida finns ytterligare en dörr med en mindre trapp. Denna ingång är sentida.

Fig. 11 Mangårdsbyggnaden

Brygghuset placerat som flygel är troligen samtida med mangårdsbyggnaden. Huset har en våning, vind samt källare under en del av byggnaden. Torpargrunden är delvis putsad och består, pga topografiska förhållanden, till viss del av en hög och rejäl stenmur. Denna stenmur fortsätter sedan utmed tomtens gräns mot vägen. Timmerstommen är klädd med rödfärgad träpanel. Det flacka sadeltaket är täckt med tegel och skorstenen består av murat tegel. Fönstren är i huvudsak spröjsade. Dörren har brunmålad, liggande träpanel.

Fig. 12 Brygghuset

Fig. 13 Jordkällaren

Loglängan i norr är antagligen från mitten av 1800-talet eller något senare. Torpargrunden består delvis av plintar och timmerstommen är delvis klädd med rödfärgad träpanel. Sadeltaket är täckt med tegel och skorstenen är av plåt och samtida. Det enstaka fönstret är spröjsat och ett flertal dörrar leder in till separata utrymmen.

Fig. 14 Loglängan i norr

Ladugården i öster är troligtvis samtida med loglängan. Stommen utgörs av ett slaggstensmurverk. Fasaden är putsad och de övre delarna av gavlarna består av rödfärgad träpanel. Pga topografiska förhållanden utgörs grunden på byggnadens baksida av en högre stenmur. Sadeltaket är täckt med tegel, fönstren är spröjsade och flertalet dörrar leder in till separata utrymmen. Framsidan har en frontespis med tvådelad dörr, stående panel samt sadeltak täckt av tegel.

Fig. 15 Ladugården i öster

Bodlängan i söder, med mindre djurstall i byggnadens östra del, antas vara från samma tid. Timmerstommen är till viss del klädd med rödfärgad träpanel. Torpargrunden består delvis av höga plintar samt av en stenmur. Rester av en vägg och en dörrkarm vittnar om att utrymmet under plintarna tidigare har använts. Sadeltaket är täckt med korrugerad plåt. Byggnadens fönster är spröjsade och halvvåningsfönster finns. Flertalet dörrar/luckor leder in till utrymmen på båda våningsplanen.

Fig. 16 Bodlängan i söder

Gårdens placering i landskapet har varit av stor vikt för dess näringsfång. Venaån och dess vattenkraft har haft stor betydelse för bergsbruket vilket utgjort gårdens huvudsakliga utkomst i äldre tid. Närheten till det forna hyttbleket vittnar också om en tid då bergsmännens gårdar låg i nära anslutning till hyttan. Samtidigt har odlingslandskapet och även Venakärret där man tog foder till djuren varit av stor vikt för jordbruket under samma tid och spåren av brukande är synliga i landskapet ännu idag. Innan laga skifte var gårdens hela bebyggelse samlad runt gårdstunet, vilket var typiskt för bergsmansgårdar då. Efter skiftet förändrades gården, nya ekonomibyggnader med ny tidstypisk placering tillkom. Då bergsbruket lades ner fick jordbruket en ökad betydelse för gårdens näringsfång vilket kan avläsas i dess stora ekonomibyggnader för lantbruk. Gården berättar också om det sociala skikt i Älvhyttan som bergsmännen och bönderna representerade. Bryggstugan, som säkerligen också utgjorde bostad, vittnar om vardagliga sysslor och jordkällaren om behovet av att förvara mat. Ännu idag bebos gården permanent men troligen används inte ekonomibyggnaderna för jordbruk och ladugården hyser ej längre några djur.

ÄLVHYTTE MISSIONSHUS Älvhyttan 3:6

En bit längre bort från Sjöbladsgården, vid sidan av den trädkantade byvägen, ligger Älvhytte Missionshus. Marken framför byggnaden sluttar svagt ner mot den lilla vägen och i förhållande till betesmarken i öst och bäcken i sydost ligger huset på en höjd. Del av en gårdsgård avgränsar tomten i norr. Det omgivande landskapet är småskaligt och halvöppet och varierande markslag och vegetationsridåer skapar rumsliga avgränsningar. Vägens sträckning ut i det mer öppna landskapet medverkar till en tydlig riktning i landskapet och vyn mot Domargården medverkar till en känsla av öppenhet. Missionshuset ligger med långsidan mot vägen och denna placering förstärker upplevelsen av riktning. Strax sydost om byggnaden finns en liten bod med dass.

Fig. 17 Älvhytte Missionshus

Missionshuset är från början av 1920-talet. Timmerstommen är klädd med rödfärgad träpanel. Sadeltaket är täckt med tegelfärgade betongpannor. Skorstenen är murad och putsad. Fönstren är spröjsade och på framsidan och gavlarna har de profilerade omfattningar. En liten trapp leder upp till huvudingången vars tvådelade och gulmålade trädörr egentligen utgör entréns innerdörrar. Ytterdörrarna finns inte kvar. Ingången har ett litet skärmtak täckt med falsad plåt. På södra gaveln finns ytterligare en ingång med trapp. Denna leder direkt in till den lilla lägenhet som finns i denna del av huset.

Fig. 18 Missionshuset

Boden med dass är antagligen samtida med missionshuset. Den vilar på en torpargrund och regelstommen är klädd med rödfärgad träpanel. Ett spröjsat fönster finns. Sadeltaget är täckt med tegel. Flertalet dörrar i samma färgsättning som missionshusets dörrar leder in till separata utrymmen, däribland till dasset.

Fig. 19 Boden med dass

Missionshuset är en av Älvhyttans folkrörelselokaler och berättar om nya strömningar i samhället. Dess centrala läge i byn och dess verksamhet medverkade säkerligen till att det blev en social mötesplats samtidigt som det var en byggnad som brukades gemensamt av dem som ingick i rörelsen.

Nedan beskrivna gårdar är belägna i närheten av varandra och uppvisar tämligen likartad bebyggelse varför de ges en samlad berättelse.¹² Om man följer den snirkliga byvägen vidare, bort från bykärnan, ut i det mer öppna odlingslandskapet ser man Engelbrektsgården och Domargården på sin höjdsträckning i landskapet och en bit österut en samling mindre bostadshus med trädgårdstomter. Klungan ligger relativt samlad vid vägskälet Dalkarlsberg/Övre Älvhyttan. En större ekonomibyggnad som troligen inte är hörande till någon av de mindre fastigheterna är belägen precis vid vägskälet. Det omgivande landskapet är delvis flackt och delvis böljande och trots sin småskalighet skapar det öppna landskapet ändå siktlinjer och utblickar varför denna del av byn uppfattas som mer öppen än de andra delarna. Uppvuxna träd längs med byvägens sträckningar liksom skog, andra vegetationsridåer och höjder i söder skapar ändå en tydlig rumslighet och medverkar till upplevelsen av avgränsade landskapsrum.

ASPLIDEN/ÖBERGS Älvhyttan 4:15

Aspliden är beläget norr om vägen mot Dalkarlsberg och tomten avgränsas av dess sträckning samt av odlingslandskap och av en träddunge i en sänka i öster. I sänkan rinner en mindre bäck. Delar av tomten omfattas av en häck och i trädgården växer fruktträd. Bostadshuset, beläget i en sluttning från vägen sett, ligger i det nordvästra hörnet av tomten. Invid vägen finns ett litet garage och åt dungen till finns en visthusbod med källare och en liten ekonomibyggnad. Längre in bland träden, ner mot bäcken, är ytterligare en mindre ekonomibyggnad, troligen en tvättstuga, belägen.

---

¹² Här redovisas endast bilder och byggnadsbeskrivning av en av gårdarna.

Fig. 20 Aspliden

Bostadshuset är troligen från 1910-20-talet. Huset vilar på en putsad sockel av slaggsten och är i en och en halv våning. Det brutna sadeltaket är täckt med tegel och det kröns av en murad tegelskorsten. I dagsläget håller taket på att renoveras. Fasaden består av rödfärgad träpanel, fönstren är i huvudsak spröjsade och framsidans farstuvist består av en gjuten sockel och trapp, vitmålade snickerier samt vit vägghpanel. Dörren är en brunmålad, tvådelad spegeldörr av trä med romboid spröjsning i ovandel.

Fig. 21 Bostadshuset

Fig. 22 Visthusboden med källare

Visthusboden med källare är troligen samtida med bostadshuset. Boden är klädd med stående rödfärgad träpanel och flertalet dörrar leder in till separata avdelningar samt till källaren. Fönstren är spröjsade och sadeltaket är klätt med korrugerad plåt.

Ekonomibyggnaden nordöst om visthusboden är troligen från 1900-talets början. Boden har en tämligen hög sockel och på den vilar en timmerstomme klädd med rödfärgad träpanel. Sadeltaket är täckt med korrugerad plåt, en dörr finns och fönstren är spröjsade.

Fig. 23 Ekonomibyggnaden nordöst om visthusboden

"Tvättstugan" ligger inte långt från bäcken. Troligen är också denna bod från 1900-talets början. Regelstommen vilar på en enkel hörnstensgrund och är klädd med rödfärgad träpanel. Sadeltaket är täckt med tegel och övre delen av ett kaminrör är synligt uppe på taket. En dörr samt ett spröjsat fönster finns.

Fig. 24 Tvättstugan

Fig. 25 Garaget

Garaget är troligtvis från 1920-50-talet. Regelstommen är klädd med stående rödfärgad träpanel och sadeltaket är täckt med falsad plåt. Ena gaveln har en garageport.

Den samlade klungan hus vid vägskälet berättar liknande historier. Hyddan, Parkhyddan liksom Aspliden utgör representanter för 1900-talets egnahemsbebyggelse. De har inga ekonomibyggnader som vittnar om att de har brukat den närliggande marken utan det huvudsakliga näringsfånget för de boende på gårdarna har antagligen erhållits genom arbete på annat håll. De har mer av trädgårdstomter och till vissa hör ekonomibyggnader som berättar om vardagliga behov, såsom den troliga tvättstugan, visthusbodarna, dass och jordkällare. Sofielund är troligen något äldre än de andra bostadshusen men även här kan man anta att gårdens utkomst kom från lönearbete utanför hemmet. Hagalund däremot är från 1800-talet och är mer av ett torpställe än ett egnahem. För denna lilla enhet kan den omgivande marken ha haft en viss betydelse för ett självhushåll. Möjligen kan den ena ekonomibyggnaden ha hyst något enstaka djur men det är svårt att säga. Under 1950-talet har några av gårdarna fått garage vilket vittnar om nya kommunikationsmedel och sätt att ta sig till och från hemmet. Den sammantagna bebyggelsen berättar om den sociala gruppen i samhället som egnahemsägarna utgjorde men också om torparen. En del senare förändringar av, främst vissa av bostadshusen, vittnar om de boendes nya behov. Av de fem gårdarna är de endast Sofielund som idag bebos permanent, de andra nyttjas för fritidsboende.

2. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

2.1 TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

2.1.1 LITTERATUR

Bergslagen – Arbetsplatser och bostäder under hundra år (1983) Konsthögskolans Arkitekturskola, Stockholm: Konsthögskolans Arkitekturskola

Brukat och byggt i Örebro län (2003) Länsstyrelsen i Örebro län, Örebro: Länsstyrelsen i Örebro län

Karlsson, Edith & Karlsson, Sune (2008) *Gårdar i Älvhyttan*

Svala, Catharina (1993) *Från ladu-gård till djur-stall – ekonomibyggnader under 250 år*, Lund: Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien

2.1.2 INTERNETREFERENSER

http://www.lansstyrelsen.se/NR/rdonlyres/B66DE437-3E9B-4879-844E-FFADBC3311D5/0/faktablad_alvhytteangen_webb.pdf

2009-09-04

3. ILLUSTRATIONSFÖRTECKNING

Figur 1-25 Samtliga foton är tagna av Anna Rodin, 2009, för Länsstyrelsen i Örebro län